

YU ISSN 0027-8084  
UDK 808.61/.62

**ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК**

---

PG  
1201.  
.N24

*Nash jezik.*  
**НАШ ЈЕЗИК**

**XXVI/2—3**

**UNIV. of MICH.**

**IV 9154**

**Current Series**

**БЕОГРАД  
1984.**

# НАШ ЈЕЗИК

Књига XXVI (нова серија)

Св. 2—3

## САДРЖАЈ

|                                                                                                                                |     |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Радосав Бошковић (1907—1983) (МИХАИЛО СТЕВАНОВИЋ) . . . . .                                                                    | 73  |
| Допринос српских писаца стварању књижевног језика у другој половини XIX века (ЕГОН ФЕКЕТЕ) . . . . .                           | 83  |
| О неким појмовима и њиховој примјени у језичкој анализи (ТАТЈАНА БАТИСТИЋ) . . . . .                                           | 94  |
| Српскохрватска лексикографија XIX века (преглед лексикографских концепција) (ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК) . . . . .                   | 139 |
| Именице <i>орак</i> и <i>орао</i> , глаголи <i>ићи</i> и <i>јести</i> (из моје дијалектолошке биљежнице) (АСИМ ПЕЦО) . . . . . | 147 |
| Етник, ктегик и норма (поводом облика <i>Козарчанин</i> и <i>козарачки</i> ) (БОЖО БОРИЋ) . . . . .                            | 152 |
| С п о м е н и                                                                                                                  |     |
| Предавање Александра Белића у Москви 1898. године (БОРБЕ ЖИВАНОВИЋ) . . . . .                                                  | 160 |

## О НЕКИМ ПОЈМОВИМА И ЊИХОВОЈ ПРИМЈЕНИ У ЈЕЗИЧКОЈ АНАЛИЗИ

У лингвистичком тексту уз познате, уобичајене, више-мање традиционалне граматичке термине појављују се данас и називи којима се обиљежавају појмови настали не тако давно у развоју језичке анализе. Уз основне термине језичког описа као што су *глас*, *слог*, *ријеч* и *реченица* користе се на примјер називи *сегментни* или *супрасегментни фонем*, *дистинктивно обиљежје*, *тип*, *токен*, чешће се употребљавају изрази *исказ*, *текст* и *контекст*. Неке од њих иако поријеклом туђице, као *тип*, *текст* и *контекст*, обичне су ријечи, које сада у лингвистици добивају нов смисао и употребу. Израз *токен* преузет је из енглеског, а као главна значења у преводу на наш језик има ријечи 'знак', 'ознака' и 'обиљежје', од којих ниједна не изгледа погодна за термин којим треба да се обиљежи појам у питању и тако се намеће кориштење позајмице из енглеског језика.

Проширење терминолошког круга лингвистичких појмова, било тиме што се постојећим терминима дају нова значења, било да се уводе нови термини, само је одраз друкчијих приступа у испитивању познате језичке материје, приступа који доводе до уочавања појава о којима или нисмо били баш свјесни да се у њој садрже, или нисмо сматрали да се могу систематски описивати.

У овом раду разматрају се различите језичке појаве, од којих су неке већ дуље времена познате али им се овдје прилази са новијих позиција, о другима се расправља тек у новије вријеме, а већином су због необичне оскудице савремених лингвистичких монографија на нашем језику слабо познате у нашој широј јавности, у којој данас као и другдје у свијету интерес за језик превазилази оквире нормативних питања. Од тих појава неке и нису биле у плану, њихово излагање наметнули су или повукли за собом повезани проблеми.

Разне разине језичке организације могу се само донекле издвојено проматрати. Многе фонолошке појаве подразумијевају

уочавање синтаксичких јединица разног формата (реченице, ријечи или синтагме), на разини значења не могу се занемарити прозодијски фактори (*грд — грд. Дошао је? — Дошао је*).

Излагање се, грубо узевши, може издвојити у три дијела. Послије осврта на граматику, који се уз друге прелиминарне напомене може узети у уводном смислу, први дио уз једну дигресију обухвата неке проблеме фонолошке разине језичке организације. Други дио односи се на ријеч, трећи на реченицу. При почетку сваког дијела наводе се појмови о којима је ријеч, а у тексту су као и остали термини када се први пут спомену обиљежени курзивом.

Сад се може поставити питање — што спада у граматику природних језика. По неким то подразумијева све што је подложно систематском опису — фонологија, морфологија, синтакса и семантика, и тај став и овдје изгледа најисправнији.

Наше граматике од Маретића наовамо, као углавном све традиционалне граматике једног периода, имају у свом саставу у виду посебних подручја анализе фонологију, морфологију и синтаксу; у свим тим дијеловима присутни су и одређени аспекти значења, али нема засебног дијела у којем би се оно посебно разматрало. Резултати, међутим, до којих се у лингвистици дошло проучавањем значењских аспеката, испитивањем семантичке структуре различитих језика пружају данас могућности за проширивање систематског описа језика. Да ли то значи да ће се граматике појединих језика повећати новим одјељком са насловом „семантика“ или на неки други начин овисит ће од теоретских опредјељења.<sup>1</sup>

У међувремену фонологија се некад издваја од граматике у ужем смислу, која у том случају обухвата морфологију и синтаксу; по том схватању 'граматика' и 'граматички' односе се на морфолошко-синтаксичку разину језичке организације.

Ријеч 'граматика' имала је у претходном одјељку за свој денотатум стручно-научно дјело у којем се излажу разни еле-

<sup>1</sup> Шире разматрање значењских аспеката у језику долази у средиште пажње шездесетих година, када се упроштено речено почиње радити на интеграцији синтаксе и семантике. 1964. године излази књига Б. Б. Каца и П. М. Постала *Интегрирана теорија лингвистичких дескрипција*, гдје аутори теже да пруже „адекватна средства за инкорпорирање граматичког и семантичког описа језика у један интегрирани опис“ (стр. X).

Данас се разрађује синтаксичко-семантичка теорија Р. Монтегјуа (Richard Montague), категоријска граматика комбинира се са поступцима трансформацијске анализе. Главна је радња премиса Монтегјуове теорије да синтаксичким правилима која одређују како се реченица изграђује из мањих дијелова морају у потпуности (један према један) одговарати семантичка правила која образлажу значење реченице као функцију значења њених дијелова.

У нас на том подручју ради логичар Ј. Којен, в. библиографију.

менти датог језика и њихови међусобни односи (гласови, афикси — тј. префикси, инфикси и суфикси, затим различити морфолошко-синтаксички spoјеви и др.). У тим дјелима правилности се износе у виду правила, а законитости као закони како (не) треба говорити и писати, тј. граматичари аутори сматрају се одговорнима за утврђивање коректне употребе језичких облика језика у питању. Језички систем често се одређује, илустрира и потврђује језичком праксом, понашањем, простије речено језиком признатијих писаца оствареним као писани, најчешће белетристички текст.

Други су денотатум исте ријечи сами језички елементи датог језика и принципи њихове организације, граматика као апстрактни језички систем који чини компетенцију говорника дате језичке заједнице, а у њиховом се језичком понашању манифестира у виду правилности које граматичар настоји да изнађе, утврди, опише, а чије кршење на било којој разини (изговорној, обличкој, реченичкој и сл.) члан те говорне заједнице осјећа као одступање од оног што по његовом мишљењу представља начин како треба говорити. Уколико је говорник школован и поштује придржавање неког стандардног<sup>2</sup> дијалекта/језика, он према својој заинтересованости, према познавању разних дијалеката и језичке проблематике уопће, може лоцирати прекршено правило као фонолошко, морфолошко, синтаксичко и др. Говорник неког нашег другог локалног дијалекта, особито ако је овладао стандардним, осјећа да реченица која је коректна у одређеном дијалекту, нпр. у локалном говору средњедалматинског подручја уз море, на разговорној разини опхођења: *Би-*

\* Израз 'стандардни језик' има овдје нестриктно значење као у свакодневној металингвистичкој употреби, а што се тиче имагинарног говорника — он је просјечан човјек, али по професији ни лингвист ни граматичар; ма каква била његова идеја о стандардном језику, она је и неодређена.

У вези са правилношћу језичког израза може се споменути и један други проблем који се у ствари третира при разматрању правила која треба да производе исправне реченице датог језика. У Приручној граматици (в. библиографију) као једна од илустрација морфолошко-синтаксичке организације ријечи у реченици наводи се: „Скуп односа међу ријечима у слободном избору *Човјече је попила кава* не препознаје се као реченица“ (стр. 313). Међутим, поред 'правилне формираности' или 'граматичности' као претеоретски појам постоји и 'прихватљивост'. У питању могу бити разни степени прихватљивости, који се одређују према исправљивости — могућности да се одређени исказ исправи. Пошто „Човјече...“ има правилну синтаксичко-семантичку структуру, нпр. има уобичајени редослијед ријечи према врстама којима припадају, кршење морфолошко-синтаксичких правила не чини тај исказ неразумљивим и могло би се рећи да је исправљив. Кршење граматичких правила осјећамо и као корисници отраних језика.

*ja\_san* у *dtel* према стандардном *Biо\_sam* у *хdтелу* крши разна правила, садржи одступања на фонолошкој и морфолошко-синтаксичкој разини структуре.<sup>3</sup>

**Вербална и невербална језичка компонента, говорни и писани језик, језички медијуми**

У неким се анализама на природне језике примењује термин 'вербална комуникација' да би се на тај начин издвојили од разних других семиотичких система, иако се сам језик као говор

састоји од *вербалне* и *невербалне компоненте*. Данас се говор, *говорни језик* опћенито сматра основним, примарним *медијумом* у коме се језик природно манифестира, док *писани језик* представља преношење језичке материје у секундарни графички медијум.

У граматичкој традицији дуго се придавао већи значај писаном језику, језику књижевних и сличних дјела, и тек се у новије вријеме опћенито прихваћа да је говор основни језички медијум не само у односу на човјеков развитак уопће, већ и да је управо говор природан медијум језичког израза, лингвистичке комуникације; уз то се, треба нагласити, схвата огроман утицај и писмености и писаног језика на наш цјелокупни став према језику, па и на сам наш однос према говорном језику.

Језик се значи издваја од медијума у којем се испољава, од говора као примарног, основног медијума и писаног језика као секундарног медијума, а сам појам медијума треба разликовати од појма канала комуникације.

Као фоенијски медијум говор се природно преноси вокално-аудитивним каналом, а као писани медијум језик се остварује знаковима конвенционалне графичке. Међутим, посљедњи се исто тако може преносити Морзеевим или Брајовим алфабетом — између текста датог језика написаног уобичајеним ортографским знаковима и истог текста забиљеженог споменутим алфабетима постоји структурни изоморфизам, облици ријечи словчано се потпуно подударaju.

И говор и писани језик могу се преносити разним каналима; овдје је потребно навести један други проблем, а то је

<sup>3</sup> Иво Шкарић употребљава израз *органски идиом* у значењу говора према локалном говорном поријеклу говорника, говора као скупа обиљежја везаних за одређено подручје. Говорни идиом разликује се од идиолекта, који се односи на скуп свих говорних обиљежја одређеног говорника.

Шкарић износи: „Међу многим идиомима једног језика постоји и онај који се зове стандардни језик, тј. онај који је арбитрарно изабран да буде заједнички ... отпор органског идиома према неком другом највећи [је] управо у изговору.“ Иво Шкарић, *Изговор*, Језик 28/5, 1980, стр. 129—138, на стр. 129—130.

постојање систематских структурних разлика између говорног и писаног језика.

Речено је да се говор као примарни фоњијски медијум природно преноси вокално-аудитивним каналом, а писани језик, секундарни графички медијум, да у начелу настаје преношењем из примарног медијума. Могло би се исто тако закључити да су првобитни узрок разликама између говорног и писаног језика биле разлике у карактеристичним каналима преношења (Лајонс 1977 : 68, 69). Кад говоримо, разговарамо, често се спонтано изражавамо, недовршене, непотпуне реченице сасвим су обичне, знамо да ријечи лете (!), кад пишемо знамо да ће текст, већ према врсти списка ипак дуље или краће постојати, да има могућности или вјероватноће да траје, и зато смо опрезнији, редовно га мање или више редигирамо. На већу експлицитност, јасноћу наводи разумљиво и одсуство адресата или слушаоца.

Различито граматичко-лексичко структурирање узроковано је и предметом који се третира, разни текстови, стручни, научни, публицистички, белетристички и други имају своје специфичности. Битна је и личност која говори или пише, степен њеног школовања или писмености; слабо писмен човјек мање ће дотјеривати свој текст, особито на примјер у приватном писму блиској особи, оно тако може имати граматичко-лексичке карактеристике његовог говора.

Однос између писаног и говорног језика, међутим, прилично је сложен; неки аспекти разлике међу њима видјет ће се и кад се укратко наведу неке карактеристике невербалне језичке компоненте.

У језицима, у посебном смислу онима са дуљом традицијом писмености, постоје на свим разинама структуре разни степени у мјери разлика између говорног и писаног језика. Да сам канал није баш пресудан, или боље речено да се мора издвојити од датог медијума, потврђује се чињеницом да говор, усмени језик пренесен на папир уобичајеном графичком задржава морфолошко-синтаксичке и лексичке карактеристике својствене говорном језику, док се језик остварен првобитно као писани текст, мишљен као писани текст — дио књиге, политички говор, званично предавање може усмено износити (тј. вокално-аудитивним каналом), а при том се наравно чувају морфолошко-синтаксичке и лексичке особине писаног медијума. У усмено изнесеном, говореном предавању слабо се може прикрити књишкост текста ако је тако састављен. Дословно записан неки спонтани разговор с једне стране показиват ће структурне особине, вербалну структуру говорног језика, с друге сасвим недовољно разна остала попутна обиљежја говора (о којима ће даље бити ријеч), и може се нагласити да се говорни језик само непотпуно преноси писаним медијумом.

У анализи говора као живе ријечи полази се од тога да се он састоји од двије компоненте, од вербалне и њој инхерентне невербалне, с којом се симултано остварује, док ријечи у говору чине разне цјелине.

*Невербална компонента* дијели се у анализи на *прозодијску* и на *паралингвистичку супкомпоненту*. Прозодијска супкомпонента односи се између осталог на интонацијску контуру исказа — сваки исказ остварује се са одређеном интонацијом која може да одређује значење: *Дошао је.!?/!* — интерпункцијом се обиљежило значење изјавне реченице према упитној или узвичној, што се у говору изражава разном реченичком интонацијом. И разна значења ријечи у нашем језику диференцирају се прозодијски: *Затвори (врата)*. према: *Нека затвори (врата)*. или *(Тамо су) затвори.*, тј. *затвори*, *затвори* и *затвори* по конвенционалној графици су хомографи иако нису хомофони, па видимо да се у писању конвенционалном графијом прозодијска супкомпонента слабо представља. Ортографија је конвенција у датој говорној заједници, тако да би се разликовање *затвори* од *затвори* и сл. могло у начелу спроводити. Даље ће се видјети да би и на тај начин разне појединости остале нерегистриране.

*Паралингвистичка обиљежја* која прате исказ дијелом су вокалне природе; ту су укључене варијације у тону, у висини гласа, модулација гласа, ступањ гласности, брзина изговарања и др.; дијелом невокалне — то су мимика, гестови, држање, поглед и сл. који прате говор.

И вокална паралингвистичка обиљежја такођер се теже могу пренијети конвенционалном графијом, интерпункцијом, може се рећи да је само вербална компонента преносива из говорног у писани медијум, да се њена структура чува у преобраћању говора у писмо.

Паралингвистичка обиљежја инхерентна су говору као и прозодијска, па зато и има тешкоћа при раздвајању вокалних паралингвистичких обиљежја од прозодијских, иако је критеријум за раздвајање разликовност, дистинктивност. Неколико раније наведених примјера показује да су прозодијска обиљежја дистинктивна, разликовна, а то се у истом смислу не би могло рећи за споменута (а ни за разна друга) паралингвистичка обиљежја, иако се и њима — наравно у томе и јест ствар — може поред осталог мијењати и значење. *Он је диван друг*, попраћено одређеном модулацијом гласа и другим (посебним тоном, нагласком или гестом, покретом главе итд.), значи 'Он је велики гад' или нешто слично, што се у писаном тексту може само недовољно обиљежити интерпункцијом или индиректно вербално описати.<sup>4</sup>

<sup>4</sup> Друга је ствар што иста реченица изречена неутрално, тачније речено попраћена, ако је то могуће, прозодијским и паралингвистичким



Невербална језичка обиљежја битна су за одређивање значења исказа. И док прозодија спада у ужа фонолошка проучавања, паралингвистички сигнали испитују се посебно у вези са разговорном употребом језика. Експлицитност се тако намеће писаном језику као настојање да се вербалним путем, са више ријечи, описно надокнаде бројна обиљежја, знакови, сигнали присутни у живој говорној размјени овдје и сада, и то вјероватно представља један дио фактора који доводе до разлике у структури два медијума.

#### Разине језичке организације

Сваки се језик остварује у говору у виду различитих низова гласова повезаних, организованих у различите цјелине. У писму се разне језичке цјелине приказују графичким знаковима. Узмимо да су језичке цјелине или јединице које нас сада занимају ријечи. Разматрање о томе што су ријечи починимо наводећи једну од битних и универзалних особина језика, двоврсност језичке структуре. Та се двоврсност односи на структурирање различитих језичких елемената, на двије разине структурне организације језика, на морфолошко-синтаксичку (по некима или због краткоће речено граматичку) и фонолошку разину.<sup>5</sup> Те су двије разине међусобно повезане на тај начин што су сегменти прве, више разине — ријечи, облици ријечи, састављени од сегмената ниже — фонема (Лајонс 1977 : 72).

#### Ред ријечи у једном стиху

За илустрацију морфолошко-синтаксичке разине нека послужи почетни стих пјесме *Скупштинари* Тина Ујевића:

*У град су долетјеле из природе многобројне птице.*

Реченица се састоји, што се потврђује нашом правописном конвенцијом, од осам ријечи. Те се ријечи могу изговорити и у друкчијем редослиједу, нпр.:

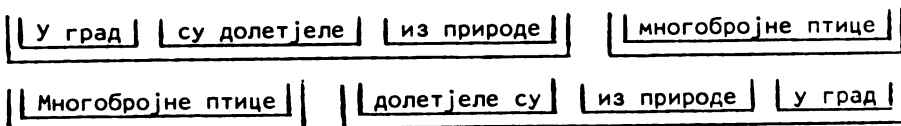
обиљежјима као да је у питању обично или дословно значење, може ипак значити „он је гад“. На анализу разне врсте значења имплицитно садржаног у обичном свакодневном разговорном језику постакнуо је Х. П. Грајс својим предавањима на Харвардском универзитету 1967, касније публикованим као *Логика и разговор*, *Syntax and Semantics* 3, New York 1973, стр. 41—58. В. о томе и Батистић 1980а : 165.

<sup>5</sup> У овом смислу употребљава се и израз *артикулација*, говори се о двоврсној артикулацији језика. Уз то се граматичка разина организације језика обично назива *примарном*, а фонолошка *секундарном* (постоји мишљење да би требало да редослијед буде обрнут (Метјуз 1974 : 9, 10).

*Многобројне птице долетјеле су из природе у град,*

при чему се (поред звучности или поетичности које овдје нису од важности) у новој реченици изгубила изворна тематска структура, али се сачувало њено основно когнитивно или дескриптивно значење.

Ако успоредимо ове двије реченице, изворни стих са субјектом на крају и горњу верзију са субјектом на почетку, видимо да се осим промјене мјеста глаголске енклитике која сад слиједи иза главног глагола чувају везе — случајно двије по двије — ових осам ријечи: *многобројне птице, долетјеле су, из природе, у град*. Знамо да су те ријечи међусобно повезане морфолошко-синтаксичким правилима конгруенције и рекције, а то се графички може приказати и на слиједећи начин:



при чему горње спојне линије показују четири пара непосредних саставница, а доње издвајају субјекатску од предикатске групе ријечи. Може се споменути да морфолошка обиљеженост синтаксичке везе у случају субјекатске и у случају предикатске глаголске групе у начелу дозвољава да се те ријечи изговоре у другом редослиједу, одвојено једне од других, а да се ипак разумије да су непосредне саставнице, нпр.: *Многобројне су птице из природе долетјеле у град*, гдје глаголска енклитика су раздваја именичку групу, а истодобно је одвојена од главног глагола, што међутим представља уобичајени синтаксички образац. Друкчија је ситуација у погледу двије предлошке конструкције, које се понашају као нераздвојиве цјелине. Између њих могле би се уметнути разне придјевске ријечи, нпр.: *у наш (бијели, бучни, претрпани, главни итд.) град*, али би читав конструкција опет представљала цјелину.

Одсуство ријечи у функцији оператора у овој реченици чини да се ред ријечи у извјесном смислу може слободно мијењати.<sup>6</sup>

<sup>6</sup> Промјену реда ријечи у нашој реченици поред одсуства оператора омогућава и чињеница да је у питању проста проширена реченица. Оператори су негација и неки адверби, промјена њиховог положаја може дјеловати на промјену значења, нпр.:

- (а) *Не одмара се довољно често.*
- (б) *Често се не одмара довољно.*

Разлика у значењу може се парафразирати за (а) Одмара се али не довољно често, за (б) Чест је случај да се не одмара довољно.

Осим предлошких конструкција које треба сматрати цјелинама, ограничење у слободном јављању представља и облик су. По нашим фонолошким правилима енклитике не стоје на првом мјесту у реченици, а теже и на последњем, и уопће у правилном изражавању треба да чине са сусједним ријечима одређене нагласне цјелине.

За наш језик, међутим, некад се каже да има слободан или релативно слободан ред ријечи, што се можда логички закључује на основу релативно доста развијене флексије у поребењу са знатно сиромашнијом флексијом у неким другим језицима, док се сами закључци до сада нису шире емпиријски образлагали. (Колико је слобода ријечи ограничена и у нашем језику, запажа се и при проматрању реченица као дијелова текста у којем се јављају.)

Језички су елементи који се овдје непрестано спомињу у вези са нашим стихом *ријечи*. Ниже ће се изнијети у којим се значењима ријеч 'ријеч' употребљавала.

Говор о реду ријечи, о непосредним саставницама (или синтагмама, ти се појмови у извјесној мјери подударaju<sup>7</sup>), о конгруенцији, рекцији и сличном односи се на синтаксичку разину језичке организације. Ријечи структуриране у различитим морфолошко-синтаксичким и синтаксичким обрасцима имају различите међусобне односе, а циљ је граматичке анализе проналажење правилности у тим односима.

Прије прелаза на излагање о секундарној разини језичке организације зауставимо се, макар то била дигресија, на реду ријечи, боље речено на разматрању разних могућности реда ријечи ограниченим на једну реченицу, на почетни стих споменуте пјесме; узимање у обзир стварне сложености проблема, тј. излагање о реду ријечи разних реченичних структура, далеко превазилази оквире једног рада.

Ако пођемо од претпоставке да је ред ријечи у некој реченици датог језика слободан, број комбинација са различитим редослиједом саставних елемената израчунава се по правилу геометријске прогресије према броју тих елемената.<sup>8</sup> Пошто у нашој реченици умјесто осам ријечи морамо рачунати са шест јединица, тј. у *град* и *из природе* рачунамо као једну ријеч,

<sup>7</sup> У теоретској синтакси пост-Блумфилдовског дистрибуционализма покушава се спровести формализација структуре непосредних саставница. Неке се појаве могу успјешно илустрирати тим системом (заградама, стаблима и др.), друге попут дисконтинуираних саставница као што су наше енклитике теже се објашњавају.

<sup>8</sup> Р. Јакобсон наводи за руску реченицу *Ленин цитирует Маркса* још пет варијација колико их по споменутом правилу може имати трочлана реченица:  $1 \cdot 2 \cdot 3 = 6$ , напомињући да само прва комбинација представља неутрални, немаркирани и најобичнији ред ријечи (Р. Јакобсон, *Импликације језичких универзалија за лингвистику*, *Universals of Language*, ed. J. N. Greenberg, 1963, стр. 263—278, стр. 268—9).

правило гласи: 1 · 2 · 3 · 4 · 5 · 6, што даје 720 разних комбинација. Од њих одмах отпада једна шестина, тј. све реченице које би почињале са су, нпр.:

*Су у град из природе долетјеле многобројне птице.*

Од преосталих 600 варијација Ујевећевог стиха одређена количина бит ће више-мање прихватљиве иако чудне реченице, нпр.: *У град из природе долетјеле птице су многобројне*, друге, нпр.: *Многобројне долетјеле из природе у град птице су* подсећају на неке стихове у преводима са класичних језика<sup>9</sup> и сигурно прелазе границу прихватљивости у односу на уобичајени начин изражавања, а посебно је питање да ли чувају разумљивост, тј. основно реченичко значење. Уколико их замислимо као стихове имат ћемо према њима друкчији став, у стиху се очекују извјесне необичности.

Број варијација изворног Ујевећевог стиха може се ограничити ако поред предлошких конструкција и глаголски предикат сматрамо цјелином, додуше у редослиједу *долетјеле* су због познатог фонолошког правила, чиме ће се често кршити правилни ритам по којем у изворном стиху енклитика има оптимални положај испред главног глагола. Број јединица сада би био 5 и према томе број комбинација:  $1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 5 = 120$ , с тим да је овог пута полазна реченица *У град долетјеле су из природе многобројне птице*. Овим ограничењима спријечиле би се разне непожељне комбинације, иако би се с друге стране често кршила правила оптималних нагласних цјелина.

Као даљње ограничење узмимо за цјелину и именичку групу, синтагму *многобројне птице*. Сад се број јединица своди на четири и по правилу 1 · 2 · 3 · 4 могуће су само 24 варијације. Ако бисмо на концу за глаголску групу узели изворни слијед *су долетјеле* и одбацили шест варијација у којима се та група налази у почетном положају, резултат је 18 реченица.<sup>10</sup> За неке од њих може се рећи да су на разне начине стилски обиљежене, да њихов реченички ритам не задовољава и др., али се ипак не може рећи да су неразумљиве.

<sup>9</sup> На примјер у преводу Хомеровог Одисеја налазимо стих: *То ми се чини мојој у души најљепше да је* (Т. Марстић, Хомерова Одисеја, Загреб 1882, стр. 114).

<sup>10</sup> У град су долетјеле из природе многобројне птице.  
У град су долетјеле многобројне птице из природе.  
У град из природе су долетјеле многобројне птице.  
У град из природе многобројне птице су долетјеле.  
У град многобројне птице су долетјеле из природе.  
У град многобројне птице из природе су долетјеле.

По истом принципу шест слиједећих комбинација почиње са синтагмом *Из природе...*, а затим шест са *Многобројне птице...*

**На фонолошкој  
разини**

*Фонолошка разина језичке организације* односи се на гласовни састав ријечи.

Обичним свакидашњим метајезиком кажемо да се ријечи у говору састоје од гласова, у писму од слова. Ријеч *град*, на примјер, састоји се од четири гласа *г-р-а-д* (и одређеног нагласка који овдје игнорирамо, тј. *grád*), од којих за прва два кажемо да чине двочлани иницијални консонантски скуп *гр*. То је један од двочланих иницијалних скупова у нашем језику, док нема ријечи која би почињала са истим консонантима у обрнутом редослиједу, нпр. *ргад*; друкчија пак комбинација истих гласова даје нову ријеч: *драг*. Укратко, ријечи имају своју интерну структуру, идентифицирају се и разликују по разним комбинацијама гласова, а према нашем примјеру *grád*, односно *ргад* или *драг* видимо да се и овдје ради о одређеним обрасцима, да је структурирање гласова у ријечима подложно правилима, друкчије речено знамо да гласовни систем сваког језика намеће том структурирању разна ограничења.<sup>11</sup>

У вези са структурирањем гласова у ријечима данас се обично износи да поред стварно постојећих ријечи у датом језику има и таквих које су у фонолошком смислу могуће, иако у одређеном временском пресеку неостварене. У нашем језику, на примјер, иницијални скуп *бл*- постоји у ријечи *блато* и другима, вокал *-и-* је трећи глас у *близу* и другим ријечима, *-на* је завршни слог у многим ријечима, а ипак ријеч *\*блина*, (рецимо *блйна*) не постоји. Таква неостварена али у фонолошком смислу потенцијална ријеч може се супротставити нпр. комбинацијама *\*лбина*, *\*албни*, *\*илнба* које представљају за наш језик неприхватљиве секвенције фонема. У том смислу за разлику од три последња скупа гласова, *блина* представља дозвољиву, иако засад као ријеч неостварену комбинацију гласова у нашем језику.

Додајмо да скуп значи секвенцију, низ два истоврсна фонема или више њих; одјељак фонологије у којем се разматрају структурне карактеристике секвенција фонема има и назив *фонотактика* (Хил 1958 : 68—88).

Досад се овдје упроштено говорило да се ријечи састоје од гласова, а знамо да се у фонолошкој анализи ради о фонемима, сегментним и супрасегментним или прозодијским.

<sup>11</sup> Језици се не разликују само по инвентару сегментних и супрасегментних фонема већ и по различитим обрасцима фонемских низова. Х. А. Глисон (в. библиографију) у поглављу *Фонемски системи* као једну од разлика у фонолошкој структури разних језика наводи и разлику у секвенцијама фонема, при чему успоређује енглеске и српскохрватске консонантске скупове. Списак који даје илустрира основну разлику између два језичка система — много већи број иницијалних скупова у нашем језику и мали број финалних, који су опет у енглеском бројни и разнолики (стр. 246).

При успостављању *фонемског инвентара* датог језика полази се од тога да се говорни ток састоји од сегмената од којих се сваки може приписати неком фонему. За сегменте — гласове које идентифицирамо као фонетски сличне на темељу њихових артикулацијско-акустичких особина и карактеристичних образаца дистрибуције (нпр. глас *г* у ријечима *глад*, *уговор*, *слог*) одређује се припадност одређеном фонему. Подробнијом анализом може се установити у чему се разликују фонетски слични гласови које припишемо одређеном фонему, рецимо нашем фонему /*г*/, када се јаве у разним положајима, на примјер у иницијалном, медијалном или финалном положају у горе наведеним ријечима. Тај се фонем попут свих фонема остварује у говору као једна од изговорних варијаната које су условљене одређеним положајем у ријечи, гласовима у окружењу. Те су изговорне варијанте разни алофони одређеног фонема, нпр. у односу на фонем /*г*/ у горњим примјерима или у реченицама *Био је свима драг*. и *Био је драг свима*. Изговорне варијанте датог фонема јављају се у комплементарној дистрибуцији, што значи на примјер да се иницијални предвокалски алофон [г] у ријечи *гид* не може остварити као дјелимично безвучени финални алофон у ријечи *слог* и обрнуто.<sup>12</sup>

Из наведеног видимо да је фонем апстракција главних артикулацијско-акустичких особина одређеног скупа фонетски сличних гласова — алофона, представник положајно условљених изговорних варијаната које се остварују у говору. Говорници неке језичке заједнице аутоматски изговарају, према њиховом положају и гласовном окружењу, разне варијанте датог фонема.<sup>13</sup> (При томе, наравно, може бити разних изговорних одступања, било, на примјер, појединачна са специфичним идиолектом, било оних којима је то други дијалект а нису га потпуно усвојили.)

Треба напоменути да се ријеч 'глас' овдје употребљавала у два разна смисла, у значењу фонема, који је апстракција, представник главних особина групе фонетски сличних гласова у датом језику, и у значењу алофона, који су као изговорне варијанте физички ентитети остваривани, остварљиви у говору.

Фонем је искључиво елемент у језичкој структури датог језика. Може се рећи да су сегментни и супрасегментни фонѐми

<sup>12</sup> Овај се изговор финалног /г/ односи у првом реду на мој лични идиолект. Осим дјелимичног безвучења (овдје би требало успоставити нотацију којом би се та појава означила, али то је ван домашаја овог рада), постоји и 'аспирација', попутни дашак одсутан у иницијалном или медијалном и др. положају.

<sup>13</sup> Искрпније излагање нашег фонемског система ствар је будућности. Иво Шкарић замјерује: „Књиге... кажу у којој ријечи мора бити *а*, *и*, краткосилазни нагласак или дуги ненаглашени слог, али нигдје није довољно описано какав је наш стандардни *а*, *и*, краткосилазни нагласак, ненаглашени дуги слог итд.“ (стр. 131, в. напомену 3).

елементи са дистинктивном, разликовном функцијом: *гдс* према *ндс*, *ндс* према *ндс*, *влада* према *владд̄*; да (ни сегментни) фонем типично није ријеч, једнофонемске су ријечи изнимка (везници *и*, *а*, приједлози *у*, *о*, *с*), што може ићи у опис, радну дефиницију овог појма.

Фонем се посматрају као најмањи, минимални језички сегменти, елементи са разликовном, дистинктивном функцијом. Такву функцију, међутим, имају и *дистинктивна обиљежја*, особине — фонем је и скуп дистинктивних обиљежја која се, може се рећи, симултано остварују, за разлику од самих фонема који се у виду контекстом одребених алофона у говорном ланцу линеарно остварују. Тако је наш фонем /г/ скуп слиједећих особина: *консонантности*, *звучности*, *оралности*, *веларности* и *експлозивности* (списак није нужно исцрпан).

Као сваки фонем у датом језичком систему и наш се /г/ дефинира у погледу сличности и разлика према осталим фонемима у нашем фонолошком систему. У том смислу ако у горњем случају умјесто звучности узмемо опречну особину, *беззвучност* — добијемо фонем /к/, ако задржимо беззвучност али умјесто експлозивности узмемо *фрикативност*, добијемо фонем /х/ — и тако бисмо могли окарактеризирати разне наше фонеме (уз нека додатна објашњења, успостављање одговарајућих матрица и сл.). Запажамо да дистинктивне особине овдје значе артикулацијско-акустичке особине алофона одговарајућих фонема.

Раније је наведено (стр. 97, 99) да се вербална језичка компонента у говору симултано остварује са невербалном, која јој је инхерентна, с тим да се невербална компонента дијели у двије супкомпоненте — прозодијску и металингвистичку. Споменуто је разликовна, дистинктивна улога интонацијске контуре као и акцента у појединим ријечима. Интонацијске или прозодијске контуре састоје се од релативно различите висине тона гласа у реченицама, дијеловима реченица, а на крају се завршавају на један од три начина — спуштањем, подизањем или задржавањем гласа на висини коју је имао при крају.

Задржимо се укратко на три могућа завршетка интонацијске контуре, напомињући да ће се само додирнути једно подручје чијој анализи у правом смислу треба приступити и са акустичке стране, кориштењем одговарајућих инструмената.

Спуштање гласа уобичајено је на крају изјавних и оних упитних реченица које не траже одговор *да* или *не*, нпр.: *То је урадио кад је дошао* и *Кад је дошао?*; подизање гласа карактеристично се јавља на крају упитних које нису формиране морфолошко-синтаксичким средствима, као и оних које то јесу, али које као и претходне траже одговор *да* или *не*, нпр.: *Дошао је?* и *Је ли дошао?*

Задржавање тона гласа на висини коју је имао при крају — прије прекида који и значи ово задржавање, карактеристично је с једне стране за недовршене реченице (што се у тексту често обиљежава са три тачке), нпр.: *А гледај овај случај. Истински, није педагогија, премда у животу све је ... а што да ти говорим* (Р. Маринковић, *Заједничка купка*, Знање 1980, стр. 27). С друге стране тон суздржан на истој висини може се евоцирати ако на примјер изговарамо: *Један, два, три, четири*. бројећи као да набрајамо. Запазит ћемо да се глас не спушта иза прва три броја већ тек иза *четири*, а подсјетимо се да смо сигурно имали прилике чути како је неки читач, обично дијете, при гласном читању превидио у први мах крај реченице и није спустио глас, задржао га је на истој висини, да би кад опази грешку поновио посљедњу ријеч-двије и овог пута на концу спустио глас.

Интонација се некад у анализи, описима језика, може се рећи и није разматрала. Неки аутори наводе да је томе узрок што се претпостављало да међу разним језицима у том погледу нема значајних разлика (Хокит 1958 : 34). Сада се, међутим, већ неко вријеме зна да сваки језик има свој интонацијски систем, јединствен за тај језик као и његов скуп сегментних фонема. И док анализа посљедњих за поједине језике постоји хиљадама година, интонацији се већа пажња посвећује тек средином овог вијека. Због тога вјероватно и постоји мишљење да анализа нпр. енглеске интонације у том периоду представља једну од значајних прекретница у лингвистици (Глисон 1955 : 237).

Враћајући се на завршетак наших интонацијских контура, назовимо их сад условно *завршницама*, можемо их довести у везу са интерпункцијским знаковима. По примјерима смо могли видјети да тачка обично значи спуштање тона, док за знак питања тон одређује врста питања — упитне реченице које траже одговор *да* или *не* имају на крају подизање гласа, оне са *непознаницом*, (нпр. *кад ... , ко ... , што ...*) обично завршавају спуштањем тона гласа. Суздржани тон у наведеној реченици из белетристике био је обиљежен са три тачке, које су означавале и синтаксичко-семантичку недовршеност, недореченост; у бројењу је суздржани тон био обиљежен зарезима. (Ова је паралела очито сумарна и илустрира само дио могућности.)

Завршнице се у анализи успостављају као супрасегментни фонеме и овдје их можемо условно обиљежити одређеним знаковима (које користе неки амерички аутори, нпр. Смит и Трегер 1952, Хил 1958, в. библиографију), спуштање тона гласа знаком /#/ , подизање // , а суздржан тон знаком /|/. Налазе се на крају реченица:

Иван је дошао /#/

Мара је прочитала цијелу књигу //|/



или на крају клаузула у сложеним реченицама и на крају реченичких фрагмената:

Није дошао /1/ а неће ни доћи /#/  
 Јесам /#/ Никад /#/ и др.

И релативно различите висине тона гласа у интонацијским контурама, пошто имају дистинктивну функцију, успостављају се у анализи као тонски фонеме. Свака интонацијска контура састоји се од најмање једног тонског фонема до неколико њих, и од једне завршнице. Тонски фонеме могу се обиљежити бројевима, најнижи као /1/, и даље /2/, /3/ и /4/ уколико их толико има са разликовном функцијом. Знамо да интонацијске контуре могу бити врло разнолике и придавати вербалном саставу исказа разна значења (нпр.: <sup>2</sup>Дошао је<sup>1</sup> #, <sup>2</sup>Дошао је<sup>3</sup> ||, <sup>2</sup>Дошао је | и зановета<sup>1</sup> #), а при томе треба нагласити да је за сваки тип реченице потребно најприје успоставити неутралну, немаркирану интонацијску контуру. На примјер за реченицу *Иван је рекао да долази*, треба најприје изнаћи како да се обиљежи њена карактеристична интонацијска контура у неутралном, немаркираном изговору, тј. када има неутрално, немаркирано значење за које се може претпоставити и да је најобичније. Затим треба изнаћи да ли постоји корелација у јављању вишег тонског фонема и јачег нагласка и др. Реченички нагласак у нас се обично напомиње у односу на могућност контрастног наглашавања појединих ријечи у реченици, тзв. логичког нагласка. Тако су за реченицу *Иван је рекао да долази* могућности: *И в а н је рекао ...* (а не Марко), *Иван је р е к а о ...* (није да није рекао) и *Иван је рекао да д о л а з и* (а не да не долази) (Приручна граматика: 42).

Одређивање наших тонских фонема, интонацијских контура уопће, захтијевало би пажљиво разматрање обимнијег материјала од стране више од једног испитивача. Овдје се још може на једном примјеру приказати њихова разликовна, дистинктивна функција. Узмимо у ту сврху реченицу која већ генерацијама забавља студенте англофоне (а иначе представља игру ријечима): *Што имамо за вечеру, мама?* Та се реченица може изговорити са неколико различитих интонација, које се разликују у степену пристojности, у ствари овдје је битно што у енглеском нема разлике између вокатива и акузатива, пошто се тој реченици супротставља друга: *Што имамо за вечеру, говедину?*, која има друкчију интонацијску контуру, а наравно у томе и јест ствар. Обиљежимо те реченице знаковима за тонске фонеме и завршнице које су се горе навеле, на начин који, претпоставимо, представља један од могућих изговора:

<sup>2</sup>Што имамо за вечеру<sup>1</sup> | <sup>1</sup>мама<sup>1</sup> #  
<sup>2</sup>Што имамо за вечеру<sup>1</sup> # <sup>2</sup>говедину<sup>2</sup> ||

Игра је у томе што се у другом примјеру умјесто *говедину* стави ријеч *мајка* и тако добије канибалско значење. То јест, интонацијски се умјесто вокатива постиже значење објекта у акузативу.

У нас се то може постићи уметањем именице *дијете* у оба примјера, једино што је у овом случају друкчији и интерни акценат саме ријечи: *дијѐте* (ном. и ак.), *д̄ијете* (вок.); тако добијамо:

*<sup>2</sup>Што имамо за вечеру<sup>1</sup> | <sup>1</sup>д̄ијете<sup>1</sup> #  
<sup>2</sup>Што имамо за вечеру<sup>1</sup> # <sup>2</sup>дијѐте<sup>2</sup> ||*

Тонски фонем може бити исти, не мијењати се за низ реченица као у горњим реченицама, иако може бити фонетских, тј. супфонемских варијација које немају разликовну улогу.

За интонацијску контуру каже се да се састоји од фонема — тонских фонема и фонема завршница, који функционирају у систему са другима — нагласком на ријечима и још једним фонемом који грубо узевши најчешће обиљежава границу ријечи (в. даље).

Треба напоменути да обиљежавање на начин који је овдје преузет од одређених аутора показује у први мах да се један једини тонски фонем протеже на цио низ сегментних фонема, тј. на комбинације морфема, ријечи. У ствари, то је само нотацијска конвенција по којој се обиљежава једино промјена, а подразумејева се да се исти тонски фонем док траје понавља у низу слогова које обухвата.

На концу треба споменути још једну јединицу анализе чије би кориштење помогло прецизнијем опису језичких појава; то је јер споменути фонем за који је речено да грубо узевши најчешће представља *границу ријечи*.

Док су познате знатне тешкоће када је у питању дефинирање значења ријечи 'ријеч', осјећај што је ријеч постоји у говорника датог језика, помаже им да без веће писмености, или уопће без писмености буду свјесни о томе што је ријеч.

За неке језике испитана је фонолошка природа границе ријечи, како се та граница манифестира, да ли се прекид — јер бар у неким случајевима у питању је нужно извјестан прекид — не појављује и у самим ријечима, унутар њих, на примјер у сложеницама. Што чини разлику између *до нд̄шѐња оружја* и *донд̄шѐња оружја* и сличних израза? Р. Јакобсон приписује такве разлике 'граничним сигналимa', тј. изговорним карактеристикама које обиљежавају границу ријечи. У руским паровима примјера типа:

|                                 |                                         |
|---------------------------------|-----------------------------------------|
| <i>донос</i> 'денунцијација'    | — према: <i>да нос</i> 'а и нос'        |
| [danós], изговор [danós]        | da nós , изг. [dánós]                   |
| <i>погорели</i> 'изгорјели су'  | — према: <i>по горе ли</i> 'по гори ли' |
| [paɣar'él'i], изг. [pəɣar'él'i] | pa ɣar' é l'i , изг. [pəɣar'él'i]       |

разлике „између [a] и нејасног [ə], затвореног [e] и отвореног [e] нису разлике у фонемима, већ само сигнали границе ријечи“ (Јакобсон 1956 : 18—19). Другим ријечима не ради се о различитим фонемима већ о позицијским варијантама, алофонима одређених фонема.

Што се тиче физичке природе тог прекида, он је врло кратак, сматра се да износи око пет центисекунда, што је испод границе коју може замијетити људско ухо, тј. обично упола краћи од једног гласа. Као што се може закључити по Јакобсоновим примјерима и излагању у фонолошкој анализи, важна је свјесност о присуству овог фонема, јер он утиче на исправно карактеризирање особина околних гласова.

У анализи нашег језика требало би придати одговарајући значај успостављању тог фонема, пошто би се тако на прикладан начин могле проматрати на примјер појаве у вези са нашим проклитикама. У изразу *пред кућом* предлог *пред* не мора имати, иако наравно може и вјероватно често и има изговор *прет*, ни онда када дође до прелажења акцента на проклитику, тј. *пред кућом*, пошто прелажење акцента не мора нужно значити и укидање границе ријечи које овиси и од других фактора, па тако и од брзине говора. У пажљивијој, споријој артикулацији може се јавити незнатно безвучена контекстна варијанта фонема /д/ особито ако говорник у свом идиолекту и нема (редовно) прелажење акцента на проклитику. Уколико има то прелажење уз „стопљени“ изговор бит ће изговорен безвучни пар фонема /д/ тј. /т/. Фонем у питању, за који условно рецимо да се најчешће јавља на граници ријечи, обиљежава се знаком /+/. Реченица *Дошао је Иван* вјероватно се може обиљежити *Дошао\_је+Иван.*, што овиси од прихваћене нотацијске конвенције. Јакобсон, видјели смо у фонетској транскрипцији означава само фонетске промјене у изговору оближњих гласова које фонемски обиљежава бјелином међу ријечима.

### Ријеч

Критички приступ дефиницијама традиционалне граматике као и самим поступцима у анализи довео је до оспоравања тачности карактеризација неких основних граматичких појмова. Посљедица тога била је и опрезност у односу на успостављање дефиниција, тражење друкчијих прилаза средишњим јединицама граматичке анализе, између њих ријечи и реченици.

Промјена се може илустрирати поређењем става у граматици Т. Маретића и у двије граматике два свјетска језика са развијеном граматичком традицијом, француског и енглеског. У сва три случаја ради се о солидним, опсежним дјелима.

Т. Маретић у својој Граматици прву од те двије лингвистичке јединице спомиње у наслову: *Творба ријечи* и даље каже: „Свака ријеч нешто значи. Онај дио ријечи у којему је њезино темељно значење, зове се коријен“ (стр. 299).

У малом уводу на почетку синтаксе (стр. 421) налази се: „Анализи реченица (управо залишноме мудровању о њима), која је и у школској граматици (по мојем увјерењу) сасма непотребна, не може у овој књизи бити мјеста.“ Говори затим о *недостатности* наше дефиниције реченице, немогућности да се проширењем побољша („... ријечима изречена мисао, чувство, знање, жеља, заповијед, питање, чудо“). Не нуди никакву уопћену дефиницију и прелази на ствар: „Реченице понајвише имају субјекат и предикат.“

Француска граматика М. Гревиса (в. библиографију), која у петом проширеном издању излази почетком педесетих година, по основним концепцијама одговара доратном периоду. На самом почетку увода аутор, говорећи о прелиминарним појмовима, спомиње реченицу и ријеч. „Реченицама мислимо и говоримо; реченица је логички и граматички организирана цјелина за изражавање потпуног смисла... Састоји се од ријечи, тј. од гласова или скупова гласова који имају неки смисао и изражавају акције, осјећаје, осјећања, идеје или означују њихове везе.“ Даље у тексту у дефиницији реченице каже да је то „свака ријеч или сваки систем ријечи помоћу којих манифестирамо неки чин нашег психичког живота, неки утисак, осјећај, суд, вољу.“ Аутор инсистира на 'потпуном смислу', а у напомени на истој страници напада дефиниције које се заснивају на форми (стр. 118).

Четири аутора *Граматики савременог енглеског језика* (в. библиографију) почетком седамдесетих година у уводном излагању, осврћући се на „везе између лексикологије, семантике и граматике“, говоре о ријечи: „... тако се мали број гласова или слова може комбинирати да би се у говору или писму изразио неодређено велик број ријечи. Те лингвистичке јединице омогућавају људима да указују на сваки објект, акцију, квалитет које као чланови заједнице желе да разликују (врата, сапун, негодовање...).. Те језичке јединице имају значење и структуру по којима се повезују не само са ванјезичким свијетом већ и са другим ријечима унутар језика (добар, лош, љубезан итд.). Прочување ријечи посао је лексикологије, док су правилности у њиховом формирању сличне граматичким правилностима са којима су уско повезане“ (стр. 7—8).

Анализи реченице приступају анализом њених саставних дјелова: „Да би се навела опћа правила о конструкцији реченица непрестано је потребно говорити о јединицама мањим од саме реченице“ (стр. 34). У вези са структуром просте реченице каже се: „Реченице су просте (кад садрже само једну клаузулу) или

сложене (кад садрже више од једне клаузуле), клаузула је јединица у којој се могу анализирати као елементи субјект, глагол, објект и адвербијал“ (стр. 342).

У свом ставу према два средишња лингвистичка појма видимо да је Маретић врло савремено поступио. Он се и не осврће на ријеч као појам који би се могао граматички уопћено дефинирати; његов приступ реченици логичан је и савремен. Гревис у француској граматички има типичан став одређених традиционалних граматичара, који је и изазвао познате критике и реакције. У енглеској граматички ријеч се узгред описује (опис се додуше може односити и на друге језичке јединице), реченица се анализира само конкретно, по свом саставу. Аутори у анализи користе само оне појмове који се у таквом дијелу могу употребљавати, тј. оне који су методолошки углавном пречишћени и тако не захтијевају сувишних дефиниција, пошто граматика није увод у теоретску лингвистику у којој се тек расправља о дефиницијама или инсистира на онима за које се аутори одређују.

Када се износе и разматрају дефиниције за главне јединице лингвистичке анализе, уочава се њихова неодређеност — оне не обухватају само појам који дефинирају већ и понеки други. Тако на примјер међу разним дефиницијама за ријеч постоји и тзв. семантичка, у којој се каже да је „ријеч јединство одређеног значења са одређеним комплексом гласова који може имати одређену граматичку употребу“. Њом се видимо обухватају јединице које представљају поједине ријечи, али се исто тако односи и на групе ријечи, нпр. на *град* као и на *наш главни град*. Дефиницију су покушавали поправити додајући да су ријечи *најмањи* језички сегменти који задовољавају три наведена услова, које, међутим, могу задовољавати и неке мање јединице. Тако и *без* и *ост* у ријечи *безгласност* поред форме имају и своје значење и граматичку употребу, иако се не би могло рећи да су ријечи, да су употребљене као ријечи (тј. *без* у оваквој употреби није ријеч) (Лајонс 1968 : 200).

Од дефиниција се тражи и да буду универзалне, примјенљиве на разне типове језика. Такав покушај представља Блумфилдова дефиниција по којој је ријеч „најмањи слободни облик“. То би значило да је ријеч таква јединица која се и сама може јавити као исказ (за опис исказа в. даље). И тиме су обухваћене многе ријечи, тј. јединице које се интуитивно смаatraју ријечима, што се огледа у правописним конвенцијама разних језика. За илустрацију тешкоћа које се сада јављају сјетимо се поново стиха

*У град су долетјеле из природе многобројне птице.*

и проблема када је на примјер требало да енклитика *су* дође на прво мјесто у реченици. Енклитике сматрамо ријечима, а

оне се могу само релативно слободно јављати, док се самостално не употребљавају.

Други је случај био са предлозима *у* и *из* за које знамо да морају претходити својој именици и који су се при промјени реда ријечи такођер морали узимати као да са својим именицама чине нераздвојиве цјелине, тако да и њихова слобода јављања има разна ограничења. Упркос тим ограничењима премјестљивост која је карактеристика ријечи уопће важи у одређеној мјери и за наше енклитике и проклитике. Даље су особине ријечи по којима се оне у разним језицима осјећају и успостављају као посебне структурне јединице кохезивност и непрекидљивост, али овдје се у приказивању има други циљ — треба показати у којим се смисловима ријеч као таква употребљава у граматичкој анализи.

Осам ријечи у нашем стиху налазе се између бјелина, имају свака одређени број гласова или слова; четири су једносложне, једна двосложна, једна тросложна, двије четверосложне. Овакве карактеристике ријечи уочавају размјерно лако и дјеца већ у раним фазама свладавања писмености. Када се на овај начин говори о ријечима у виду се имају њихове фонолошке особине, слогови и гласови, односно слова од којих се састоје, тј. ријеч је овдје јединица фонолошке разине језичке структуре. У овом смислу ријечи се узимљу првенствено као фонолошки или ортографски облици.

О овим истим ријечима можемо говорити и ако усредсредимо пажњу на један други њихов аспект, то јест на оно што оне представљају у граматичком или морфолошко-синтаксичком смислу. За ријеч *град* у граматичкој анализи поред осталог каже се да има облик акузатива једнине или просто да је то акузатив једнине именице м. р. 'град' (који се поклапа са номинативом једнине). Ријеч *птице* је у облику номинатива множине именице ж. р. 'птица' (исти облик има и а. и в. мн., односно уз дуљење наставка *-ē* и г. јд.), облик *долетјеле су* представља 3. л. ж. р. мн. перфекта глагола 'долетјети' итд. У овом другом приступу ријечима очевидно је да их првенствено проматрамо у односу на функцију коју по синтаксичким правилима врше у реченици, да се овдје ради о граматичкој разини језичке структуре, о ријечима као морфолошко-синтаксичким облицима.

Два смисла у којима се о ријечи говорило у претходним одјелјцима односе се на ријеч као конкретан облик, у једном случају првенствено фонолошки или графички облик, у другом морфолошко-синтаксички, у оба случаја остварен, остварљив у неком тексту.

Један трећи смисао имају ријечи, нпр. 'птица' или 'долетјети' кад кажемо да је облик *птице* генитив једнине или номинатив итд. множине именице 'птица', да су *долетјеле су*, *доле-*

*тимо*, *долети* разни облици једне исте ријечи глагола 'долетјети'. 'Птица' и 'долетјети' схватају се сада апстрактно, као представници свих облика и значења одговарајућих ријечи. Тако схваћене ријечи представљају апстракције за које је усвојен термин *лексем*. Лексеми се у случају ријечи са деklinацијом представљају обликом номинатива, ријечи са конјугацијом у виду инфинитива.

О лексемима се говори када је у питању синтаксичка класификација или значење, они се као одреднице уврштавају у рјечнике; неутрални су у односу на писане или говорне облике ('птица' представља облике те ријечи било у говору било у писању).

У посматрању ријечи као морфолошко-синтаксичких облика видјели смо да нпр. 'птица' има исти ортографски облик за четири разна падежа: *птице*. У једном случају ту се ради поред исте граfiје и о истом изговору: *птице* је синкретизирани или неутрализирани облик ове именице за номинатив, акузатив и вокатив множине (за разлику нпр. од именице 'жена', гдје је вокатив множине *жѐне*, према друга два падежа *жѐне*), три су облика значи и хомофони и хомографи. Генитив једнине у изговору се разликује по заногласној дуљини: *птѝцѐ*, што се по нашој конвенционалној граfiји не означава, и тако је хомограф са наведеним множинским облицима. Неутрализација или синкретизам обична је појава у нашим именичким парадигмама. Може се споменути да је номинатив једнине *птица* хомограф са генитивом множине *птѝцѐ*, а датив, локатив и инструментал изједначени су у свим нашим именичким деklinацијама (*птѝцама*). Прозодијске разлике условљавају разно значење облика истог вербалног састава, или, с друге стране гледано, обиљежавају разне морфолошко-синтаксичке облике. Тако имамо случајеве двозначности и у глаголским парадигмама: *Ако нас позову долетимо*, нпр. у значењу *Сваки пут кад нас позову долетѝмо*, односно *Ако се деси да нас позову, долетѝмо (треба да долетѝмо)*.

Досад смо видјели да иста фонолошка ријеч може представљати неколико морфоло-синтаксичких, при чему се издвајала потпуна изједначеност, тј. истост и вербалне и прозодијске структуре (нпр. множински облици *птице* и *птицама* представљају сваки три разна падежа), од дјелимичне, када се облици у вербалном саставу поклапају а прозодијски разликују, нпр.: *Долѝти (кад те зовем)*. и *Долѝтѝ (кад га зовем)*. Обрнута је појава када два разна фонолошка облика представљају један морфолошко-синтаксички облик ријечи, нпр. *знаци* и *знакови* н. мн. именице *знак*. (Може се примјетити да та два облика не морају бити међузамјенљива у употреби разних говорника, или за разна значења те ријечи; односно неко може говорити *знаци*, али *знакова*, а не *знака*, итд.)

Тип и  
токен

При задржавању на неким аспектима 'ријечи' имало се у виду да ће се питање облика додирнути и при осврту на могућности које у неким анализама пружа кориштење односа типа и токена.

Најкраћи пут да се илустрира у чему се састоји однос између типа и токена изгледа путем слова у некој прикладној ријечи, тј. ријеч треба да садржи неколико истих слова. Таква је ријеч *С и м и ћ и*. Она укупно има шест слова, али се слово *и* понавља три пута, тако да ријеч има четири разна слова; сваки пут када се у тексту јави тако написана та ријеч слова *с*, *м* и *ћ* јаве се по једанпут, слово *и* три пута. За та четири разна слова овдје се каже да представљају четири разна типа. Однос је између типа и токена у остваривању, појављивању — токени у тексту остварују свој тип.

Сада се поставља питање: да ли је *и* на другом мјесту у ријечи исто слово као и на четвртом или *и* на шестом мјесту. Одговор је позитиван ако се слово *и* узме као тип, негативан ако мислимо на та слова као токене, јер поједини токен неког типа остварује се само једном, свако појављивање, остваривање у тексту је нови токен.

Токени су конкретна остварења, јединствени физички ентитети лоцирани у простору и времену. Сваки пут кад се у писаном тексту јави ријеч *Симићи* оствари се по један токен типа *с*, *м* и *ћ* и три токена типа слова *и*.

Односи између типа и токена нису једноставни као што изгледа на први поглед. Чим са писаног пређемо на говорни текст ствари су понешто сложеније. Сада су у питању гласови, и знамо да у нашој ријечи само прво *и* носи нагласак, дугоузлазни акценат, остала два су ненаглашени. Обичан говорник, неоптерећен проблемима наше прозодије, вјероватно би рекао да ту има три гласа *и*, тј. три токена истог типа гласа, што је на концу тачно, скуп инхерентних обиљежја гласа *јест* исти...

У успостављању односа типа и токена проблем је у ствари у идентифицирању језичких јединица. Кад се крене са разине графије, ствар се комплицира, иако ни тамо није баш све јасно. Тако се може јавити питање да ли велико слово једнако остварује неки тип слова као и мало и сл., о чему онда у пракси треба доносити конкретне одлуке.

Однос између датих јединица као типова и њихових остварења у тексту као токена успоставља се за одређене циљеве. Користи се у статистичким анализама када најприје треба одредити, идентифицирати јединице које су од интереса и које се броје. То може на примјер бити релативан број једносложних ријечи у неком тексту. У том случају у питању су ријечи као облици у првом, фонолошком или графичком смислу. Такав



задатак, уколико се узме да је испитивачу јасно које су ријечи једносложне а које нису, може бити реално изводљив без већих методолошких проблема.

Ствар већ није тако једноставна у случају кад на примјер желимо дознати омјер броја глагола према броју именица у неком тексту. Сада се морамо опредјелити у погледу тога какав нас омјер занима. У једном случају то може бити само омјер јављања свих глаголских облика без обзира на то колико се разних глаголских лексема јавља, према исто тако свим именичким облицима без обзира на број различитих именичких лексема.

Други методолошки поступак заснива се на (у одређеном смислу схваћеном) омјеру типа и токена. Сада се тај однос поставља на начин друкчији од оног који је изложен у вези са словима, сада се ако су у питању промјенљиве ријечи не тражи идентичност у физичком смислу. По оваквом опредјељењу кад је лексем промјенљива ријеч, он представља један тип, а сваки његов различити облик који се оствари у тексту представља један токен. На примјер, ако се облик *птице* јави два пута, а облици *птица*, *птици*, *птицама* по једанпут, значи да се јавило пет токена једног типа, тј. типа 'птица'. Број свих токена у неком тексту је број ријечи који се ту јавио, остварио, док је број типова број различитих ријечи.

На овој основи вршене су и разне језичке анализе чије резултате наводи Ц. Милер (Језик и комуникација, 1951). У статистичким проучавањима разних текстова израчунавала се честоћа јављања појединих врста ријечи и за сваку врсту омјер типова према токенима. Тако су се на примјер добили подаци о вербалном саставу телефонских разговора, гдје се релативно мали број типова остварује као велик број токена. У спонтаном, невезаном говору не бирамо ријечи, понављамо се.<sup>14</sup> На тај начин проучаване су између осталог карактеристике вербалног састава разних врста текстова, нпр. научних, публистичких и др., разноликост у изражавању (како се каже богатство ријечи), тј. опсег рјечника појединаца — писаца, дјеце према узрасту, одраслих особа у односу на интелигенцију, душевних болесника.

Тешко би било порећи да кориштење овако постављеног омјера лексема као типова и у тексту остварених конкретних ријечи као токена није дало корисних резултата. С друге стране, може изгледати да је питање само у терминолошком опредје-

<sup>14</sup> У једној анализи телефонских разговора на енглеском језику 79390 ријечи токена представљало је свега 2240 типова ријечи, тј. разних лексема. Карактеристично је да 'споредне' врсте ријечи (или *граматичке ријечи*, оvdје замјенице, помоћни глаголи, везници, предлози и чланови) чине 5% ријечи као типова, а обухватају 57% изговорених ријечи као токена тих типова (Ц. Милер, *Language and Communication*, New York 1951, стр. 94).

љењу и да се слична испитивања могу вршити и без кориштења ових појмова.<sup>15</sup>

Ствар је ипак у постављању испитивања у одређене оквири, у спровођењу одређеног поступка у анализи одговарајућих елемената на свим разинама језичке структуре, од слова или фонема, до значењских цјелина. Посљедње, значењске цјелине, у питању су на примјер при процјењивању истости у односу на директан и индиректан говор. Ако кажемо: *Иван је рекао да је бијело, а то је рекла и Мара* ствар може изгледати једноставна, али опет се морамо подсјетити да се говор састоји од вербалне и од невербалне компоненте. За два исказа који су токени истог типа нужан је али не и довољан услов да буду формално идентични у односу на вербалну компоненту, нпр. интерпункцијски обиљежене разлике: *Бијело. према Бијело!*

Да покаже како је формална истост недовољна, како не значи ни морфолошко-синтаксичко ни семантичко поклапање, П. Х. Метјуз замишља експеримент у којем ће се у одређеном енглеском тексту утврдити колико су се пута јавили поједини глаголи. Поступак треба да се припреми за израчунавање компјутером. То значи да програмер мора за текст направити потпуни списак свих различитих ријечи као типова и за сваку ријеч тип означити укупни број јављања, тј. број токена.

Енглески језик познат је по томе што многе ријечи припадају, већ према контексту, разним врстама; компјутер, програмиран да издвоји само истост у односу на ријеч као облик могао је дати само бескорисне резултате.

Ако такав поступак илустрирамо на примјерима из нашег језика, гдје иначе има сразмјерно мало поклапања ове врсте, у резултату таквог програма добили би се као токени истог типа нпр. *затвори* и *затвори* (н. мн. им. *затвор*, односно 2. л. имп. гл. *затворити*), *лети*, *лети* и *лети* (3. л. през. гл. *летјети*, 2. л. имп. истог глагола и ек. прилог), па ни овдје такав труд не би имао смисла. Метјуз је наравно само хтио показати да овако постављено испитивање не би имало никаквог смисла, јер за ову врсту анализе од интереса не може бити излучивање токена ријечи као облика, већ једино токена појединих лексема. А кад је то јасно онда је јасно и да је најједноставнији начин за овакву анализу да се облици глаголских лексема ручно обиљеже, односно да се комбинира ручно сортирање прије компјутеризације и/или разрада последице ње (Метјуз 1974 : 27—28).

<sup>15</sup> У излагању о неким нашим фреквенцијским рјечницима налазимо: „Тај први фреквенцијски рјечник обухватио је 54937 поновљених ријечи из 14 ТВ дневника по случајном одбиру, са 6834 лексичке одреднице.“ Односно: „Овај речник је имао 6439 нових речи и 56467 поновљених.“ Смиљка Васић, *Допринос других наука лексикографији*, Лексикографија и лексикологија, 1982, стр. 27—32, на стр. 27, 28.

У погледу јединица за које се успоставља однос типа и токена неки лингвисти остају ипак при захтјеву обличког подударанја у физичком смислу. По том схватању реченица *Ко се задњи смије најслађе се смије* садржи седам ријечи токена и пет ријечи типова. С друге стране у реченици *Ако је он у праву а ја у криву обојица смо у невољи* има тринаест ријечи токена и једанаест ријечи као типова, предлог у остварује се у три токена, али се не признаје да се лексем 'бити' остварује у токенима *је* и *смо*, за њих се само каже да су разни облици исте ријечи (Лајонс 1981 : 40—41).

#### Хомоними

У излагању су се досад спомињали хомофони и хомографи, тј. парцијални хомоними. Прави хомоними биле би ријечи истог гласовног састава, исте морфолошко-синтаксичке категорије, са истом синтаксичком дистрибуцијом а разнородним значењем. Прави хомоними попут познатог пара *суд*<sup>1</sup> 'посуда' и *суд*<sup>2</sup> 'правна установа', 'мишљење' нису чести у нашем језику.

#### Парцијална хомонимија

У случају парцијалне хомонимије обично се ради о хомографији, тј. у односу на дате ријечи постоји истост у сегментном саставу, док је нагласак, супрасегментни састав различит. По нашем конвенционалном начину писања прозодијска се обиљежја не означавају и тако у графијском медијуму имамо хомографе. У говору нема те изједначености, парцијална хомонимија овиси од медијума у којем се језик остварује. Изговори, остварени у фонијском медијуму хомографи се прозодијски разликују. Тако се на примјер поклапају у вербалном саставу поједини падежни облици ж. р. придјева 'дуг', тј. *дѹга*, *дѹга* и *дѹгā*, *дѹгā*, *дѹгѣ*, *дѹгѣ*, *дѹгу* и *дѹгѹ* итд. и именице 'дуга' (на бачви), нпр. *дѹгѣ*, *дѹге* (мн.), *дѹгу* итд. (видимо има и хомофона са придјевским обликом), односно 'дуга' (на небу), *дѹгѣ*, *дѹгу*, *дѹгом* итд. Наш прозодијски систем видимо, помаже у издвајању токена који представљају фонијски различите облике различитих лексема. (Рјешење би наравно било уклонити хомографију обиљежавањем акцената и дуљина, што би усложнило поступак.)

Хомофони су рјеђа појава. Мушко име 'Влада' (*влада*) и им. ж. р. 'влада' (*влада*) имају исту парадигму (с тим да је за властито име необичнија множина), али због разлике у роду као и у писању почетног слова нису ни хомоними ни хомографи.

У оваквим случајевима парцијалне хомонимије није вјероватно јављање двосмислености јер се она обично разрјешава

контекстом. У писаном тексту постоје неки случајеви када се осјећа да би могло доћи до забуне. Тако у вези са неким именичким парадигмама гдје постоји обличко подударане у сегментном саставу између генитива јединине и генитива множине, да читалац не би помислио да је у питању једнина, множина се некад дјелимично прозодијски обиљежава: слова, ријечи, питања.

**Један  
хомонимски пар**

У великом Речнику САНУ налазимо као хомонимски пар одреднице *клобук*<sup>1</sup> и *клобук*<sup>2</sup>. У разматрању ових лексема, као и у сваком сличном случају, поставља се питање који су критеријуми који наводе на одлуку у корист хомонимије умјесто полисемије.

Најприје можемо погледати на етимологију. У Рјечнику ЈАЗУ Т. Маретић *клобук*<sup>2</sup> (*шешир*), ријеч која је постојала у праславенском, доводи у везу са турским *калпак*, а за *клобук*<sup>1</sup> (*мјехур*) каже да не зна поријекло ријечи. Опћенито узето, међутим, етимолошки разлози не могу бити битни када се нека ријеч у значењском смислу одређује синхронизацијски. Онда је ипак битно да ли говорници виде неку значењску повезаност, односно осјећају етимолошку везу у случају кад она постоји. Битно је значи да ли облици једне исте парадигме (када је у питању промјенљива ријеч) у тексту показују значења међу којима се могу успоставити односи вишезначности, полисемије, то јест утврдити одређена значењска сродност, или се мора закључити да се ради о различитом значењу и успоставити два обличка подударна лексема хомонима (или више њих).

Први случај показује се у значењском саставу ријечи 'глава'. Двије главне значењске карактеристике — округласти, лоптасти облик (особито у човјека) највишег (код човјека) односно предњег (код других животиња) дијела тијела с једне стране, и тај дио као сједиште памети, интелигенције, мисли, свијести с друге стране — наводе на утврђивање неке сродности у свим случајевима када се у тексту ради о облицима овог лексема, намећу рјешење у смислу полисемије (иако је у питању једанаест разних значењских скупова и осам разних појединачних значења).

Друкчији случај имамо у горе наведеном пару лексема. За разлику од именице 'глава', која спада у наш основни рјечнички фонд, ове двије ријечи немају тог значаја. По грађи великог Речника САНУ, што не мора бити пресудно али је ипак индикативно, употреба 'клобука' у значењу шешира има претежно покрајинско обиљежје, а рекло би се и да застаријева.

Што се тиче самих облика ових ријечи, без обзира на то што постоји неколико акценатских могућности (*клдбук* и *кдлбук*, па и *кдбук*) два основна значења по њима се не разлучују.

При разматрању основних значења ова два лексема већ постојеће рјешење у прилог хомонимије наводи на закључак да је у питању значењска разнородност. У ствари, овдје би требало експлицитно изложити гледиште, поступак имплицитан у традиционалној лексикографској пракси.

Такав прилаз био би омогућен и приступом у којем би се користили неки од савременијих поступака у лексичкој анализи значења. Један од њих је свакако компонентна анализа, успостављање минималних семантичких обиљежја ријечи (в. кратко о томе као и о сродним појмовима смислу и денотацији у Батистић 1980 : 196—199, 205).

Поступак у компонентној анализи био је замишљен као исцрпно, потпуно разлагање, разлучивање, декомпозиција смисла лексема у одређени број универзалних смисаоних компонента. Посљедњих година показало се да тај поступак теоретски замишљен за исцрпну анализу читаве лексике природних језика није емпиријски непобитан, не пружа могућности за представљање цјелокупног, потпуног значења лексема; исто тако, међутим, успоставило се да је прикладан за формализацију оног дијела њиховог прототипског, основног значења које дијеле са другим лексемима (Лајонс 1981 : 82). Смисаоне компоненте овдје ће се навести као неке опће карактеристике лексема у питању, а неће се ни покушати изнаћи оне специфичније по којима би се значење могло успоставити (такви су се поступци показали неоправдано сложеним).

Изложимо најприје одговарајуће дефиниције из Речника САНУ:

клобук<sup>1</sup>

„мехур, мехурић, мехурасто испупчење лоптастог, полулоптастог облика, које се ствара, избија на води, течности, житкој маси и сл.“

клобук<sup>2</sup>

„део одеће који се носи на глави, обично са ободом око руба на доњем делу, шешир; покривало за главу без обода, капа.“

У оба случаја дефиницију чине синонимичне парафразе, које садрже и одговарајуће синониме. (За прву ријеч то је *мехур*, *мехурић*, за другу *шешир* и *капа*.) Неке заједничке смисаоне компоненте у дефиницијама се не запажају, треба да видимо да ли се имплицитно у њима садрже.

Обје ријечи у првом реду обиљежавају појмове који спадају у конкретне објекте. 'Клобук<sup>1</sup>', *мјехур* при том иде у природну врсту објеката који спонтано настају, 'шешир' је производ људске дјелатности, његов је хипероним, надређени појам као за све дијелове одјеће рецимо 'одјећа'.

Успоставимо тентативни списак значењских особина ових ријечи:

|                                                          |                                                            |                                                                   |
|----------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------|
| <i>клобук</i> <sup>1</sup><br>природан објект —          | заједничка особина:<br>округласти, полулопта-<br>сти облик | <i>клобук</i> <sup>2</sup><br>производ људске делат-<br>ности —   |
| лоптасти облик —                                         |                                                            | предвиђен да лежи на<br>врху округластог пред-<br>мета —          |
| избија пут горе, нала-<br>зи се на површини не-<br>чег — |                                                            | чврстог састава (у сми-<br>слу садржаном у пој-<br>му 'одјећа') — |
| течног, житког, гасови-<br>тог састава —                 |                                                            | дуготрајан —                                                      |
| кратког трајања —                                        |                                                            |                                                                   |

Једино заједничко обиљежје налази се у рјечничкој дефиницији 'клобука' — али и *шешир* и *капа* ипак су округластог, полулоптастог, макар на врху некад спљоштеног облика, па и сам појам шешира евоцира такав облик.

Последње је било разлог двоумљењу да ли прихватити у ранијим рјеченицама успостављену хомонимију. Кад год за то постоји могућност, рјешење у корист полисемије сматра се повољнијим. За разлику од хомонимије у њој се манифестира битна особина и језика као система и језичке употребе, то јест метафоричка креативност, полисемија је производ метафоричке креативности.

Заједничко обиљежје „округластост“ за које се сматра да се садржи у значењу оба 'клобука', као и нека значењска паралелност у погледу „смјештености на горњем дијелу, врху нечег“, односно „у избијању на горњи дио, на површину нечег“ — нису изгледа довољни за успостављање једне полисемичне лексеме.

Може се још споменути да се карактеристика „промјенљивости, краткотрајности форме и кретања нагоре“ за клобук — мјехур, и „релативна чврстоћа, прекривање нечег, смјештеност на врху нечег“ за клобук — шешир огледају и у метафоричким примјенама („оно што обликом подсећа на...“): *клобук облака, дима*, према *сламни клобук дрвењаре, клобуци кишобрана*. (Паралелна значења даље се виде у изведеницама. За клобук мјехур почетни слог *кло-* може се довести у везу са *клокотом*.)

За потпуне хомониме тражи се и синтаксичка еквивалентност, иако је разумљиво да ће разлика у значењу вјероватно повлачити и разлику у синтаксичкој дистрибуцији; такав случај постоји у односу на наш хомонимски пар, што говори у прилог мишљењу да не постоје потпуни хомоними. Захтјев у погледу синтаксичке еквивалентности није задовољен ни када су у питању синоними, а можда је и у начелу илузоран, пошто подробнија анализа обично покаже да у датом језику нема ни двије

лексеме које би се синтаксички до краја једнако понашале (Грос 1975).

Горњи списак значењских обиљежја само је овлашан. Он се могао успоставити и само за једну полисемичну лексему — што се евентуално могло показати да и *клобук* као такав представља. Кад наведена значењска обиљежја упоредимо са рјечничким дефиницијама видимо на основу чега је услједило одустајање од анализе у којој би се цјелокупно значење лексема разлучивало на минималне компоненте, којима би по првобитној замисли требало без остатка описати, сврстати лексику сваког језика. Не треба бити лексикограф да би се схватила преголемост и несврсисходност таквог посла.

Минималне компоненте и даље ће се успостављати уз разумљиво преиначавање њиховог састава, њима ће се обухватати дио главних прототипских значења и успостављати смисаоне везе међу лексемима.

#### Око дефиниције ријечи

Неодређеност дефиниција у лингвистичком тексту избјегава се ограничавањем на описе и на тзв. радне дефиниције. У лексикографском послу, међутим, не могу се избјећи дефиниције. Предност енциклопедија у поређењу са рјечницима у оваквим случајевима је у томе што је за прве предвиђено да дају *учена* образлагања појмова какви су и лингвистички, затим што нема ограничења на то да дефиниција треба да се заснива на „знању језика“, аутор може да се дуље задржи на сложенијим појмовима.

У вези са споменутиим захтјевом о заснивању рјечничких дефиниција на знању језика, који се раније стриктније постављао, када се ради о појму као што је *ријеч* може се поставити питање да ли је могуће дистанцирати се од граматичких, лингвистичких знања. За тим се не иде када су у питању лингвистички појмови, нпр. 'лексем'. „Ријеч“ представља друкчији проблем, пошто се она употребљава и у свакидашњем метајезику, и могло би се рећи да се може таквим обичним метајезиком и описати. Овдје и сада то не изгледа могуће, и слиједећа дефиниција обиљежава ријеч као лингвистички појам. То би била:

језичка јединица са значењем која се у фонолошком смислу типично састоји од једног слога или више њих, у морфолошком од једног морфема или више њих; врши разне синтаксичке функције према врсти којој припада, при чему у случају припадања промјенљивој врсти поприма одговарајући облик; уколико узета ван контекста има више значења, означава, денотира више појмова, значење одређује употреба у контексту, смисаоној цјелини текста у којем се остварује.

За разумијевање овакве дефиниције упадљива је оvisност од разумијевања низа лингвистичких појмова (слог, морфем, синтаксички, денотирати), чије би познавање додуше требало да обезбиди обавезно школовање. Потребне су разне допуне, на примјер о подјели на пуне и празне ријечи, као и напомена да се овом дефиницијом обухватају и разне синтагме или групе ријечи.

### Реченица

Реченица као и ријеч представља термин који се користи у свакидашњем говору; о реченици се учи да је цјелина која се у писаном тексту по конвенцији обиљежава одређеним интерпункцијским знаковима и тако означава као засебна јединица.

У граматичкој анализи реченица се с једне стране може посматрати као непосредан производ језичког понашања, с друге као ентитет који се успоставља у односу на језички систем и који као такав представља теоретски конструкт у моделу тог система.

Схваћена у првом смислу, тј. као конкретни физички производ језичког понашања, лингвистичке праксе, дјелатности, реченица је дио изреченог или написаног текста, односно она и сама може да сачињава неки текст, на примјер кад неко додирујући радијатор у некој соби каже: „Хладан је, смрзнут ћемо се“, а присутни на то реагирају само карактеристичним погледом, покретом.

Најприје се задржимо на реченици узетој у другом смислу, тј. у смислу теоретских конструкта који се успостављају у анализи датог језика. Такав прилаз реченици треба довести у везу са значајном прекретницом у развоју новије лингвистичке теорије, са формулацијом начела трансформацијско-генеративне граматике (Чомски 1957, 1965). Настала дјелимично у реакцији на синтаксичку анализу у традиционалним граматикама, на начин на који се у њима описују реченице и њихови саставни дјелови, а наравно и у тражењу нових могућности, анализа реченица у трансформацијско-генеративном приступу замишља се као њихово деривирање, извођење, грађење, састављање од одређених елемената по (требало би да буду) експлицитним, свеобухватним правилима. Тај се систем анализе представља познатим стаблом чији је коријен окренут према горе, обиљежен је симболом реченице, а из њега се спуштају двије гране, два главна реченичка дијела који представљају именичку и глаголску групу и даље се рачвају да би се на концу добили сви граматичко-лексички конституенти дате реченице.

У преко четврт вијека откако је објелодањена та је теорија доживјела разне промјене и критике, али се из поступака у



анализи постављеној у тим оквирима дошло до нових прилаза реченици и постепено прешло и на њену семантичку анализу.

Из наведеног видимо да је бављење семантичком анализом реченице у лингвистици, за разлику од филозофије, прилично новог датума. И данас је још у неким лингвистичким круговима увријежено мишљење да семантика представља анализу лексичког значења, проучавање значења ријечи. Међутим, за нешто више од посљедњих петнаест година од када су и лингвисти почели разматрати значење реченице, изводити то значење из значења ријечи од којих се она у датом случају састоји и њене граматичке структуре — дошло се до извјесних резултата. Значење реченице почиње се анализирати као функција значења ријечи од којих се дата синтаксичка јединица састоји и синтаксичких правила по којима је организирана њена структура, при чему се користе и поступци који се преузимају од филозофа обичног језика и логичара. Треба нагласити да се у теоретско-методолошким оквирима у којима је постављено испитивање аспеката значења реченице о којима ће овдје укратко бити ријеч не придаје никакав логички приоритет било значењу ријечи, било значењу реченице.

Реченица се и даље посматра као највећа граматичка јединица, која се сада с једне стране у анализи конструирана независно од контекста (енгл. context-free Grammar), а с друге разматра као дио текста у којем принципи синтаксичко-семантичке организације често прелазе границе једне реченице односно исказне јединице (в. даље) или више њих. За илустрацију разних типова реченица, разних морфолошко-синтаксичких процеса по којима се формирају, оне се граде одређеним врстама правила, а за просубивање правилности тим путем добивених структура узима се у обзир интуиција говорника.

### Реченице система

Када се у циљевима анализе реченице успостављају као потпуне синтаксичко-семантичке структуре које су у мјери у којој је то могуће независне од неког контекста, каже се да представљају *реченице датог језичког система* (Лајонс 1977 : 629).

То су граматички и значењски потпуне и по дефиницији правилне реченице, као што је већ напоменуто минимално зависне од контекста. Грађењем таквих реченица илустрирају се разне правилности које чине организацију њихове структуре — конгруенција, рекција, категоријско подударане (уп. *\*Олуја траје књигу*) и др., оне служе да се са њима пореде правилности исказних јединица остварених у неком тексту.

Свакодневни говор, међутим, језичко изражавање уопће, већ према ситуацијама у којима настаје састоји се обично само

једним мањим дијелом од потпуних реченица. На примјер мали дијалог замишљен у некој свакодневној ситуацији

*Јесте ли видјели Ивицу? Нисам. Није ни Раде. Никад је нема кад треба да је оvdје.*

садржи четири исказне јединице које интонацијски, у фонолошком смислу представљају цјелине. Уобичајена интерпункција одразила је у овом случају њихову фонолошку потпуност. На овом малом моделу може се илустрирати редовна појава да цјеловита интонацијска контура попраћа на исти начин (релативно) потпуне реченице, а то је у овом случају само прва, реченичке фрагменте, оvdје *Нисам* и *Није ни Раде*, као и секвенције ријечи за које ће се прихватити назив *реченице текста* и које типично представља наш горњи завршетак текста *Никад је нема кад треба да је оvdје*. Треба нагласити *типично*, јер је и прва, потпуна реченица, као јединица остварена у тексту природно и реченица текста. Лако је уочити да та прва потпуна реченица није редовна, честа као тип у обичној језичкој пракси, па и оvdје долази на самом почетку једног малог текста који се (контекстуализацијом која се спровела елипсом и прономинализацијом) наставља реченичким фрагментима и посљедњом реченицом за коју је речено, пошто значењски није потпуна као прва, да типично представља реченицу текста. Није тешко закључити на основу чега је *Никад је нема кад треба да је оvdје* карактеристично реченица текста. Оvdје није битно да је то сложена синтаксичка структура која би се могла разложити на неколико минималних реченичких јединица, нпр.: *Ивице нема на овом мјесту у одређено вријеме, Ивица треба да је на овом мјесту у ово/одређено вријеме* или сл. Значајна је појава прономинализације, референт објекта глаголске радње у првој реченици сада је означен генитивним обликом личне замјенице, замјенички прилог *оvdје* деиктички обиљежава мјесто гдје се остварује тај дијалогски текст, иако у ствари не казује ништа о томе које је то мјесто — оно је суговорницима познато јер се налазе у њему. Додајмо и да би том реченицом могао започети неки писани текст (можда као одјељак неког већег текста) уколико писац ретроспективно објасни о којем се мјесту ради, гдје би требало да буде та женска особа (наравно ако се има у виду нормално, обично изражавање). У усменој комуникацији, у повољном контексту неке ситуације може се и одређеним погледом, неким покретом надопунити изравна референција, то јест када су суговорници у одговарајућем простору уз указивање на неко празно мјесто може бити довољно и *Никад је нема* (*никад сигурно представља претјеривање*). Може се напоменути и да је прва реченица: *Јесте ли видјели Ивицу?* потпуна само зато

што се подразумева да се *деиктички контекст* за суговорнике односи на *сад* и *овдје*, односно на непосредну прошлост и на мјеста у близини мјеста говора.

**Исказ и исказна јединица**

Раније је наведено да се овај мали текст састоји од четири исказне јединице, али најприје треба објаснити појам означен термином *исказ*.<sup>16</sup> Овдје се има у виду значење у којем се тај израз (енгл. *utterance*) почео користити у лингвистици текста или дискурса, да би посебан значај добио у анализама значења у језику, у лингвистици као и у филозофији језика, особито у односу на проучавање говорних чинова.

Употреба термина *исказ* преузета је од З. Хариса, за којег је исказ „захватај говора који произведе једна особа, којем претходи и за којим слиједи шутња од стране те особе“ (Харис 1951 : 14).<sup>17</sup> Дуљина је, видимо, ту неизвјесна, исказ се може односити на једну исказну јединицу или више њих, односно — ако користимо уобичајене граматичке термине — то значи да може обухватати једну ријеч или једну реченицу, потпуну или реченицу текста, низ таквих реченица, један реченички фрагмент или више њих, може садржавати прекинуте или неправилне реченице, разни број свих споменутих јединица, у разном омјеру.

У горњем малом тексту има у том смислу два исказа:

(1) *Јесте ли видјели Ивицу?*

(2) *Нисам. Није ни Раде. Никад је нема кад треба да је овдје.*

Као и текст, исказ се односи на производ језичког понашања остварен било у фонијском, било у графијском медијуму; за разлику од текста који је или монолог или се састоји од дијалога, исказ је искључиво монолошке природе.

Раније је напоменуто да ступањ подударана између говорног и писаног језика из историјских и културолошких разлога варира од језика до језика. Ипак се може рећи да у датом језику постоји подударана између изреченог и одговарајућег написаног текста у односу на вербалну структуру, док неизбјежно има

<sup>16</sup> У граматичи проф. Стевановића ‘исказ’ има друго значење, в. поглавље *Непотпуна реченица*, стр. 95—119.

<sup>17</sup> *Захватај* је тентативни преводни еквивалент енглеског *stretch* (*of speech*).

У горњем смислу ‘исказа’ у Приручној граматичи описује се термин *изрека*: „Језична цјелина што се оствари кад тко у каквој прилици што год изрекне или напише зове се изрека... Свака изрека траје дотле док се у тексту остварују језичке јединице и завршава ондје гдје њихово остваривање престаје.“ И даље: „А он *већ* по шуми... потпуна је изрека јер се у тексту престаје остваривати, али је непотпуна реченица јер јој избор у језику остаје незавршен“ (стр. 306).

и разлика у односу на прозодијска и паралингвистичка обиљежја, која су саставни дио говора а само се непотпуно могу преносити у графијски медијум.

Од два исказа који чине горњи текст први се састоји од једне, други од три исказне јединице.<sup>18</sup> Не улазећи одмах у то што те јединице представљају (очито је да су у питању реченице и реченички фрагменти) можемо закључити да се термином *исказ* означавају директни производи језичког понашања, издиференцирани искључиво у односу на континуирану језичку активност датог говорног лица.

Термини исказ и исказна јединица потребни су за означавање појава које се непосредно проматрају у језичком материјалу. Када се анализира неки писани текст наилази се на реченичке границе обиљжене конвенционалном интерпункцијом по нахођењу аутора, и оне се као такве обично прихватају, а посебан је проблем колика је при том ауторова слобода. Стварни свакидашњи говор, разговорни језик представља сасвим друге проблеме. Одређивање реченичких граница више није тако једноставно и прије него се неки одсјечак или захватај говора у анализи прогласи реченицом потребно је имати термине који спадају у претеоретски, опсервацијски метајезик (Лајонс 1977 : 27).

Искази и исказне јединице као непосредни производи језичког понашања, језичке дјелатности, сравњују се са потпуним синтаксичким јединицама, реченицама успостављеним према правилностима уоченим у тим непосредним производима језичког понашања. Када показује одређену правилност, каже се да исказна јединица представља реченицу текста. Посљедње, видјели смо, могу у мањој или већој мјери граматички и/или семантички бити овисне од осталог текста или пак од контекста у којем су настале. У случају кад је та зависност минимална (јер стриктно говорећи не може се рећи да је нека остварена реченица независна од контекста), реченица текста поклапа се са типом потпуне реченице, одговарајуће реченице система. Од че-

<sup>18</sup> Лајонс за исказне јединице (енгл. *utterance unit*) прихвата од филозофа језика термин *инскрипција* (лат. *inscriptio*) који би могао да се користи и у нашем језику (Лајонс 1981 : 25). О прихватању термина које намеће развој лингвистике било би потребно посебно расправљати.

Пошто је реченица за сада још увијек основна јединица синтаксичке анализе, док исказ као производ континуираног језичког понашања једног говорног лица обично нема посебног значаја, дешава се да се употребљава мјесто израза 'исказна јединица', али то је обично у случајевима кад не може довести до забуне. У енглеском тексту ствар је сложенија — *utterance* значи „исказивање“ и „производ исказивања, изрицања“, и особито филозофи језика који говоре о језичким чиниоцима па су им то основни термини употребљавају ту ријеч у оба значења. И Лајонс то замјећује, али и у његовом тексту некад се нађе... У горњем тексту исказ се мијеша са реченицом и исказном јединицом...

тири исказне јединице у горњем разговорном тексту прва: *Јесте ли видјели Ивицу?* има структуру правилне упитне реченице и тако се може рећи да представља и реченицу нашег језичког система.

По истом тексту који даље гласи: *Нисам. Није ни Раде.* — видимо да исказне јединице могу представљати и реченичке фрагменте. О завршној реченици: *Никад је нема кад треба да је овдје* било је већ ријечи. То је потпуна реченица, која је у текст уклопљена прономинализацијом: *је* мјесто *Ивице*. Исказне јединице даље могу бити прекинуте или (у белетристици на-мјерно због одређених ефеката) недовршене, непотпуне реченице: *А мислила је...*, устаљени изрази у које спадају поздраве, здравице, разни узвици, клетве и псовке од којих се састоји обични говор (*Добродошли. Пријатно. У здравље. Ватра. Упо-моћ*).

Да ли нека исказна јединица представља по структури рече-ницу или је реченички фрагмент, посебан је проблем о којем се овдје неће говорити (в. Стевановић 1974: 95—119). Може се само напоменути да је у питању и релативна граматичка и зна-чењска самосталност. Оне се некад поклапају; *Дошао је*, иако без контекста није јасно ко, гдје и кад, ипак је граматички потпуна реченица, док *Налазио се*, без ознаке мјеста, то није.

#### Пропозиција и пропозицијски садржај

У анализи значења реченица употребљавају се као и у граматици неки појмови преузети из логике. Овдје ће се укратко изложити како се у проучавању реченичког значења могу користити појмови означени изразима *пропозиција* и *пропозицијски садржај*.

Узмимо реченицу *Мој пријатељ је ћелав*, узмимо да нас занима проблем којим су се у првом реду бавили логичари и филозофи обичног језика: да ли је она у неком одређеном случају изговарања истинита. Да бисмо на то одговорили, мора нам најприје бити познато ко је у питању, коме се то приписује ћелавост. Број ћелавих људи на свијету у неком датом моменту или уопће прилично је велик, а вјероватно је још већи број њихових пријатеља, што значи да би горњу констатацију могло изрећи непрегледно мноштво људи и да би она у безброј случајева могла бити истинита. А да бисмо сазнали ко је од безброја потенцијалних референата израза *мој пријатељ* стварни референт тог израза, морамо знати која је пропозиција изражена том реченицом. Да се одреди која је пропозиција у питању, пресудан је контекст у којем је дата реченица исказана. Одговарајући контекст можемо успоставити и без околног текста. Замислимо на примјер ситуацију у којој горњу реченицу као

исказну јединицу изговори неки лексикограф у датом моменту на датом мјесту на начин да је јасно да мисли на свог присутног ћелавог пријатеља. Другим присутнима који знају за однос пријатељства између два лексикографа јасан је референт исказа, и ако се слажу са истинитошћу предикације којом му се приписује одређена особина, јасно им је која је пропозиција изречена, као и то да је она истинита.

Овдје се може напоменути да та иста пропозиција, изражена истом реченицом, не би била истинита ако би се односила на неко стање свијета у којем је сад ћелави лексикограф имао црну косу, што је на примјер овјековјечено неком фотографијом. Ако исто говорно лице гледајући на ту фотографију произведе токен типа горње исказне јединице као констатацију о особинама свог пријатеља на слици, оно је сада изрекло лажну пропозицију.

За илустрацију пресудности контекста при одређивању о којој је пропозицији ријеч када се изговори одређена исказна јединица погледајмо и слиједеће примјере. Претпоставимо да један суговорник каже: *Он је будала* гледајући у правцу својих колега Станка и Марка. Претпоставимо и да је адресату јасно да је од двојице људи само Станко будала, али му није јасно на кога је мислио говорник. Тај се случај затим пореди са ситуацијом у којој исти суговорник опет каже: *Он је будала*, али сад недвосмислено укаже на Станка, међутим, адресат овог пута није сигуран да ли је Станко стварно будала. У оба случаја постоји несигурност у погледу истинитости онога што је исказало говорно лице. У првом контекст ситуације (успостављен и паралингвистички погледом и сл. којим је попраћен горњи језички чин) оставља адресата у сумњи у односу на то која је пропозиција изречена, у другом случају јасно је о којој се пропозицији ради, али постоји несигурност у односу на чињенице, то јест на одређено стање свијета (Сталнакер 1972 : 386).

*Пропозицијски садржај* је дио значења реченица које се назива и дескриптивним или когнитивним значењем и треба га разликовати од пропозиције изражене изговарањем одређене реченице у одређеној прилици.

Реченица *Мој пријатељ је ћелав*, без обзира на то коју пропозицију изражава, има одређено пропозицијско значење. Уколико се не зна која је пропозиција изражена, не може се успоставити однос референције између одређене дескрипције *мој пријатељ* и неког референта у изванлингвистичком свијету којег она означава, али се зато ипак зна њен референцијски домет, то јест да се она потенцијално може односити на неко биће мушкога рода са којим говорно лице има пријатељске везе или сл., док се предикатом том бићу приписује одређена особина. За пропозицијски садржај каже се да је исти и у одговарајућој

упитној реченици, у овом случају: *Да ли је мој пријатељ ћелав?* Разлика између њих објашњава се разликом у непропозицијској компоненти коју оне садржавају у својој граматичкој структури и по којој овдје прва од њих и јест изјавна, а друга упитна реченица. Одговарајућа реченица која би изражавала *налог, захтјев (Нека мој пријатељ буде ћелав)* у овом случају није реална, ради се за сада о особини која се вољно не изазива. Међутим и није јасно да ли је реално замишљање, претпостављање да свака изјавна реченица може према себи имати одговарајућу јусивну (чија су подврста заповиједне, в. Батистић 1980 : 209), на исти начин на који има упитну и узвичну (в. даље).

Може се још напоменути да пропозицијски садржај као онај дио значења реченица који се користи при одређивању њихове истиносне вриједности не обухвата ни тематско значење. Реченице:

*Данас још нисам купио новине према  
Још нисам данас купио новине,*

*Дошао је Иван према  
Иван је дошао*

имају исти пропозицијски садржај иако се разликују по реду ријечи. Тај различити ред ријечи само је резултат исказивања тих реченица у различитом контексту, односно придавања посебног нагласка неком од саставних дијелова, па се једино у том смислу може анализирати. (Различито тематско значење изражава се наравно и прозодијски.)

**Исказ, исказна  
јединица у тексту  
и контексту**

Успостављање појмова означених терминима исказ и исказна јединица потребно је за ближе одређивање форме и значења синтаксичких јединица које иначе у обичном метајезичком изражавању и по традиционалној граматичкој терминологији називамо реченицама.

Исказна јединица је синтаксичка јединица остварена у неком контексту, за њу се према том контексту одређује коју и какву реченицу исказује. Када се ради о некој реченици текста, нпр.: *Нисам је још предао*, она се према контексту употпуњава. Овдје можемо замислити да израз *је* стоји умјесто израза *ону дугу обраду коју радим већ пола године*, и тако добити: *Нисам још предао ону дугу обраду коју радим већ пола године*. Посљедња реченица значењски је потпунија од горње, мање од ње овисна од контекста. Потпуност исказних јединица за које се

каже да представљају реченице текста релативна је ствар. Реченица *Стигли смо* релативно је независнија од контекста, има неки пропозицијски садржај за разлику од *Ми смо*, које се може довести у везу са безброј реченица. За горњу исказну јединицу битно је да се употпуњавањем добила потпуна реченица, за коју се може одредити пропозицијски садржај и референција израза са референцијом који се у њој садрже. Један од њих обиљежен је глаголским наставцима у облицима *нисам* и *предао*, првим је означено говорно лице као такво, другим исто лице обиљежено као особа мушког рода чија се професија огледа у значењском садржају предиката (зато је имплицитно јасно да се ради о одраслој особи).

Други је израз са референцијом *ону дугу обраду коју радим већ пола године*, који значењски представља одређену дескрипцију. Та одређена дескрипција за референт има извјесни лексикографски текст претходно израђен од стране одређеног коаутора, одређене дужине и садржаја. Посљедњи су у временском периоду у трајању од пола године прије тренутка говора били подложни разним промјенама, преиначењима које означава акција садржана у изразу *радити обраду* (треба напоменути да је по контексту *Нисам...* изговорио уредник једног једнојезичког рјечника).

Двије исказне јединице од којих се састоји раније наведени дијалогски текст *Нисам* и *Није ни Раде* представљају елиптичне дијелове реченица, реченичке фрагменте. Такви се фрагменти могу довести у везу са безбројем разних потпуних реченица. У једном контексту *Нисам* може да стоји умјесто *Нисам још завршио чланак*, у другом мјесто *Нисам прочитао новине*, у горњем тексту *Нисам* замјењује *Нисам видио Ивицу*. Може се рећи да би такав потпун одговор био предуг и необичан. (Он може бити природан на примјер у случају да лице које је поставило питање не разумије прво *нисам*, па то суговорника наведе да каже пуну реченицу.) Другим ријечима видимо да токени истог типа исказа (уп. *Нисам*) могу бити резултат исказивања разних реченица. И исказ *Чашу воде*, изговорен у разним приликама као токен истог типа, може се довести у везу са разним реченицама (*Једино желим чашу воде, Неће да јој дода ни чашу воде*).

С друге стране, такве исказне јединице скраћеног облика саме по себи не показују о којој се реченици ради, по њима се издвојено узетим не може знати која је реченица у питању. Такве исказне јединице тек допуњене према тексту из којег су издвојене и контексту ситуације у којој су остварене — уколико су биле дио неког везаног текста, а у случају кад чине засебан текст, без околног текста, посматране искључиво у контексту дате ситуације — можемо успоставити као одговарајуће потпуне реченице.



Свака од слиједећих исказних реченица:

*Напокон сам предао. Предао сам. Јесам.*

може за адресата садржавати потпуну информацију коју пружа потпуна реченица: *Напокон сам предао ону дугу обраду*, која се успоставила њиховом *деконтекстуализацијом*, тј. њиховим *оса-мостаљивањем* у односу на неки околни текст, нпр. да то више не буде одговор на питање *Да ли си предао ону дугу обраду?*, или само *Јеси ли предао?* кад се зна о чему је ријеч. Потпуне реченице адресат подсвјесно (иако врло вјероватно не потпуном вербализацијом) успоставља кад чује неку од горњих више или мање фрагментарних исказних јединица, ако је у питању успјешан чин комуникације; за сада треба занемарити околности у којима на примјер у усмено оствареном језичком чину адресату може бити потпуно или дјелимично нејасно о чему се ради.

Контекстуализацијом, уклапањем у контекст разних реченица, нпр.: *Нисам још прочитао новине* или: *Раде није видио Ивицу*, добивамо природне јединице неког текста као што су: *Нисам* и *Није ни Раде*. Такве, редовно скраћене, фрагментарне верзије изводе се из потпуних реченица њиховим уклапањем у контекст, тј. контекстуализацијом.

Док контекстуализирати неку реченицу значи елиминирати обиљежја која се подразумевају, другим ријечима која се садрже у околном тексту или знају из контекста дате ситуације, *деконтекстуализација* је опречан поступак, којим се уносе раније подразумевани елементи, оно што је било прећутано у контексту, за што је говорник знао или претпостављао да је суговорнику познато.

Ако у малом разговорном тексту:

*Јесте ли добили кафу на купон бр. 3? Јесам. И Мирко је. Наишли смо кад су је добили преко пута —*

у којем први исказ по саставу одговара реченици система — *деконтекстуализацијом* и друге јединице претворимо у потпуне реченице, добијамо (отприлике):

*Јесте ли добили кафу на купон бр. 3?*

*Добила сам кафу на купон бр. 3.*

*Мирко је добио кафу на купон бр. 3.*

*Наишла сам када су кафу која треба да се дијели на купон бр. 3 добили у продавници (овдје) преко пута.*

*Мирко је наишао када су... (исто до краја као у претходној, а требало би објаснити и наилажење заједно...)*

Тај низ реченица сада више не представља у обичном смислу ријечи повезани текст. Укидањем елипсе и прономинализације разбијена је кохезија те мале разговорне цјелине.

Кохезија се у лингвистици текста односи на обличку повезаност. У језичка средства која се користе у формирању текста спадају разне врсте елипсе, употреба замјеничких и неких везничких ријечи и др.

Сваки текст настаје у неком контексту, конституент је неког контекста и уједно утиче на њега. Послије изговарања исказа као што су: *Он је ћелав* или *Затвори врата* нешто се измијени у контексту ситуације у којој се они произведу.

Говорници датог језика обично могу закључити да ли неки одломак језичког материјала чини текст (Лајонс 1977 : 631). Поред споменутих језичких средстава која су карактеристична за повезаност у обличком смислу, тексту као таквом својствено је и извјесно садржајно јединство. О тој садржајној повезаности данас се говори као о семантичкој кохерентности. Текст о кафи успостављањем потпуних реченица није постао несувисоо или противурјечан већ редундантан, претрпан подацима који се подразумевају.

У тумачењу, схватању језичког текста ми и подсвјесно оперирамо са информацијом коју нам пружа контекст чији је он дио и на тај начин не запажамо разне лексичке или граматичке двосмислености које се у њему садрже.

Изговорити исту реченицу не значи нужно казати исту ствар. Реченице као што су:

*Остали су само стари људи и жене.*

*Доћи ће Миро или Мира и Мара.*

*Није дошао на састанак зато што се плашио отказа.*

двосмислене су на разне начине. У првој домет придјева може бити само једна именица или обе.<sup>19</sup> Двозначност друге може се приказати заградама: '(Миро или Мира) и Мара' и 'Миро или (Мира и Мара)'. У трећој је у питању домет негације. У једном случају негација обухвата само пропозицијски садржај главне реченице и то се види ако се на примјер та сложена реченица преиначи у двије просте: 'Није дошао на састанак.' и 'Бојао се отказа.'; у другом случају значење се може показати парафразом: 'Није било зато што се бојао отказа да је дошао на састанак.'

Није увијек јасно ни што то значи *рећи* исту ствар. У једном случају на примјер:

<sup>19</sup> В. Љ. Пстоловић, *О двозначним конструкцијама*, Наш језик 23/3—4, 1978, стр. 95—103

‘Иван и Мара рекли су исту ствар’

значи „тврдили су исто“ и по том значењу реченица има исти пропозицијски садржај као и

‘Иван и Мара исказали су исту пропозицију.’

У другом случају горња реченица може имати значење „Иван и Мара произвели су исту исказну јединицу“, а то може значити и да су на примјер обоје изrekli неку од горњих двосмислених реченица којој је свако дао друго значење тако да у садржајном погледу нису рекли исту ствар, и др. (Лајонс 1981 : 178).

С једне стране може се различитим реченицама исказати иста пропозиција, нпр. реченице ‘У соби је хладно’ и ‘Соба је хладна’ могу садржати исту пропозицију (тј. односити се на исту хладну собу у исто вријеме), а у сваком случају имају исти пропозицијски садржај, док с друге стране као што смо видјели једна иста реченица, нпр. ‘Мој пријатељ је ћелав’ може исказати безброј разних пропозиција већ према вриједности коју се у одређеној ситуацији припише изразу *мој пријатељ*.

Уочавању таквих појава на које се раније није обраћала пажња знатно је допринијело кориштење поступака преузетих из математичке логике. У језику, међутим, постоје значења која се не могу прикладно објаснити ако се језички материјал посматра само у виду изјавних реченица које се анализирају у односу на пропозиције које изражавају и пропозицијски садржај, на задовољавање услова за истинитост и сл.

**Главне врсте реченица и илокуцијска снага**

Претпоставља се да је једна од универзалних особина природних језика исказивање изјава, постављање питања и изрицање захтјева, односно заповијести, наредаба. У познатим језицима за

та три основна значења постоје три одговарајућа главна типа реченица, изјавне, упитне и јусивне, и уз њих мање разноврсне и карактеристичне као посебан тип екскламативне, ускличне или узвичне реченице.

Изјавне реченице имају разноврсна значења, могу на примјер исказивати, изрицати мишљења, побијања, савјете, услове, упћавања, упозорења, закључке, нагабања, могу бити одговор, обавјештење, пријетња, увреда, предлог, обећање, њиховим изговарањем спроводе се разни легални поступци (*Проглашавам...*) итд. (Сталнакер 1972 : 383). По својој граматичкој структури оне чине основну врсту реченица, које су особито у писаном језику далеко најраспрострањеније и значењски и граматички најразноличније.

Дуго се углавном сматрало да три главне врсте реченица имају свака своје основно значење. У односу на изјавне реченице то се значење провјеравало у смислу задовољавања услова за истинитост: 'Пада киша' истинито је ако и само ако (у одређено вријеме на одређеном мјесту) пада киша. За изјавне се реченице у врло широком смислу ријечи може рећи да и када се њима износи неко мишљење, суд, увјерење, тврдња или просто констатација: *Он је геније* или *Он није геније* (односно прозодички означено *побијање*, *оповргавање* *Он није геније*), *нагабање* *Можда је болестан*, *закључак* *Нема га, значи болестан је* итд., оне првенствено о тим разним стварима обавјештавају оне којима су упућене, обавјештавање је типично или карактеристично значење врсте коју представљају.

Упитним се реченицама тражи вербални одговор: *Да ли је он геније? Ко је то геније?*, њихово је типично значење захтјев за вербалним одговором.

Јусивнима се адресату типично постављају захтјеви за вршење, извршење неке акције или уздржавање од ње, њима се налаже, моли, забрањује: *Донесите молим вас двије кафе, Дођите сутра у десет, Немојте још улазити, Ако можете, донесите ми ону граматику.*

Сумарно наведена значења три основна реченичка типа свакако у једном смислу представљају њихова типична значења, која су у складу са њиховом карактеристичном граматичком формом. То је обично за изјавне и упитне индикатив, у посљедњима уз преобраћање глагола у упитни облик, односно присуство упитних ријечи (*Да ли је дошао?*, *Ко је дошао?*). У трећој је карактеристичан императив, али треба одмах рећи да футурски облик не мора нипошто представљати блажи налог од императивног: *Дођите у десет* према *Доћи ћете у десет*.

Кратко излагање о значењима различитим од споменутих типичних значења три основне врсте реченица може се започети навођењем познате реченице *Овдје је хладно*, изговорене у контексту ситуације који јој је дао индиректан или секундарни смисао јусивне, значење отприлике *Затворите прозор или Упалилите ватру* или слично. У том смислу и констатација *Шест је сати* може бити изговорена мјесто *Он ће доћи сваки час*, *Два су сата* мјесто *Пожурите* итд. — изјавне ту имају улогу својствену јусивним. Значење је упитних реченица извјесне граматичко-лексичке структуре — нпр.: *Да ли бисте ми додали онај свезак?*, *Да ли бисте могли да ми помогнете пренијети...?* — пристојан налог, молба и по томе оне такођер спадају у јусивне реченице — императивни модус глагола нипошто није једини карактеристични облик тражења акције особито у односу на пристојно опхођење са особама равним говорнику, односно са онима које ближе не познаје.

С друге стране, императивни облик глагола када су у питању директиве као одговори на питања — нпр. *Гдје је Трг Маркса и Енгелса? Идите равно, па скрените десно* — не садржи ни налог, ни захтјев (а камоли заповијест), просто су упутства, директиве, као и у рецептима: *Огулите 1 кг крумпира...* Узмите два јаја.

Ти су се проблеми расправљали најприје у вези са језичким чиновима (енгл. speech acts, у дјелу Б. Л. Остина *Како чинити ствари ријечима*, Оксфорд 1962). Врло је вјероватно да ће се у анализи оног значења реченица које се не односи на њихов основни пропозицијски садржај или дескриптивно значење, већ на утицај које врше на суговорнике, на учинак који се њима постиже, на то како их они прихватају, трајније задржати појмови *илокуцијског чина* и *илокуцијске снаге* који потичу из његових разматрања.

Илокуцијски чин, карактеристичан за изјавне реченице у најширем смислу ријечи, значи давање обавјештења о нечем, али као што смо видјели, изговарањем у одређеном контексту одређене ситуације оне имају илокуцијску снагу јусивних реченица. Илокуцијску снагу јусивних реченица имају и горе наведене упитне: *Можете ли скухати кафу?, Да ли бисте могли да...?*

С друге стране, примјер *Боље идите одмах у кревет*, иако према глаголском облику представља императивну реченицу и тако се претпоставља да значи заповијест, има у ствари илокуцијску снагу савјета који одговара изјавној реченици *Било би боље да идете одмах у кревет*.

И ексклавативне реченице било праве (в. даље) *Како је загушљиво*, било у граматичком облику упитних *Хоћете ли већ једном престати са том буком?* — могу имати илокуцијску снагу и перлокуцијски ефект (тј. учинак на адресата постигнут исказивањем дате реченице) као да је изречена заповијест: *Отворите прозор и Престаните...* (жељени ефект је постигнут ако адресат отвори прозор односно престане...).

Може се још напоменути, иако је то опћепознато, да се све изјавне реченице одговарајућим прозодијским обиљежјима означеним на одговарајући начин у писаном тексту могу преобратити било у упитне, било у ускличне (узвичне) реченице.

Посљедње чине четврту основну врсту реченица. Значење по којем се разликују од одговарајућих изјавних и упитних реченица са којима имају заједнички пропозицијски садржај експресивне је природе. Поред тога што се како је споменуто свака реченица може одговарајућим средствима у говорном или писаном тексту преобратити у узвичну, и у нашем језику постоји мањи број морфолошко-синтаксичких реченичких схема које су специфичне за ексклавативне реченице, тј. праве ексклама-

тивне, а уз њих се са истим значењем користе и одређени образци упитних и упитно-узвичних реченица.<sup>20</sup>

У прве спадају: *Каква срамота/страхота/красота!, Која штета!* (које би се могле третирати и као устаљени изрази, јер је број придјева који се могу уметнути сигурно ограничен), затим: *Баш си љубезан, Какав злочин, Какви варварски народи, Како си глуп неки пут* (из Речника САНУ).

У друге: *Колико је нарастао, Колико је само трајала ова тишина, Који је то начин* (уп. *Који је то дјечак?*), *Какав је то безобразлук* (уп. *Какав је то формулар?*).

У тим реченицама граматичка су средства за исказивање експресивности (чуђења, дивљења, згражања итд.) у говорном језику и прозодијске природе, а значење се може парафразирати на слиједећи начин:

*Каква срамота/красота* значи „Велика је“ или „Врло је велика срамота/красота...“ И даље према горњим примјерима: *'Врло си љубезан', 'Злочин је врло велик/гадан', 'Врло си глуп неки пут', 'Много је нарастао', 'Тишина је дуго трајала', 'То не представља пристојан начин'*.<sup>21</sup>

<sup>20</sup> Приручна граматика наводи „Основно се граматичко устројство реченице може преобликовати ускликом.“ Промјена се означава стављањем узвичника. Наводи се и „Ускличне се реченице могу појачати и посебним ускличним ријечима:

*„Та нећете ваљда плакати на властити рођендан!“* (стр. 371). (*Та* је једина наведена усклична ријеч.)

<sup>21</sup> У нашим граматикама као посебна врста ријечи износе се неки узвици (Стевановић 1974 : 118; Приручна граматика 1979 : 216—217), али се не спомињу стереотипни устаљени изрази уобичајени у свакодневной језичкој употреби.

У Енглеској граматички четири аутора (в. библиографију) даје се у четрнаест ставака кратки преглед устаљених израза обичних у свакодневним комуникативним ситуацијама. То су отприлике наши одговарајући изрази:

- Поздрави при сусрету: *Добро јутро. Здраво. Како сте/ци/иде?*  
при растанку: *Довиђења. Пријатно. Лаку ноћ. Пао.*
- Израз при упознавању: *Драго/Мило ми је.*
- Знакови реакције, за сагласност: *Да. У реду. Свакако. Сигурно. Наравно. Тачно.*  
за порицање, иако може значити сагласност: *Не. Нипошто (не). Никако. Какви.*
- За изрицање захвалности: *Хвала. Хвала лијена. Велика хвала.*
- Здравнице: *У (ваше/твоје) здравље. Живо. Живјели.*
- Честитке: *Сретан рођендан. Сретан празник.*
- Пароле: *Нека живи правда. Доље неправда.*
- Извињења: *Опрости(те). Извини(те). Пардон.*
- За смиривање: *Мир. Доста.*
- За узбуну: *Упомоћ. Вагра.*

Ту још долазе упозорења (*Пази(те)*), подстицања (*Брже. Лакше. Добро. Изврсно*), псовке и зазивање виших сила.

## БИБЛИОГРАФИЈА

- Батистић 1980, Т. Батистић, *О аспектима семантичке анализе*, Наш језик XXIV/4—5, 1980, стр. 183—216.
- Батистић 1980а, Т. Батистић, *О неким погледима на пресупозицију*, Јужнословенски филолог XXXVI, 1980, стр. 153—171.
- Глисон 1955, Н. А. Gleason, *An Introduction to Descriptive Linguistics*, New York 1955.
- Граматика савременог енглеског језика, R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik, *A Grammar of Contemporary English*, Longman 1974.
- Гревис, Француска граматика, Maurice Grevisse, *Le bon usage, Grammaire française*, Paris 1953.
- Грос 1975, Maurice Gross, *On the relation between Syntax and Semantics*, Formal Semantics of Natural Language, Cambridge University Press 1975.
- Јакобсон 1956, Roman Jakobson and Morris Halle, *Fundamentals of Language*, Mouton 1956.
- Којен Леон, *Нова формулација категоријалне граматике*, Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад 1979, стр. 7—55.
- Којен Леон, *Семантички параметри у синтаксу*, Јужнословенски филолог XXXVI, 1980, стр. 13—24.
- Којен Леон, *О неким глаголским конструкцијама у српскохрватском*, Јужнословенски филолог XXXVII, 1981, стр. 55—89.
- Лајонс 1968, John Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge University Press 1968.
- Лајонс 1977, J. Lyons, *Semantics* (Volume 1, Volume 2), Cambridge 1977.
- Лајонс 1981, J. Lyons, *Language, Meaning and Context*, Fontana paperbacks 1981.
- Маретић Т., *Граматика хрватскога или српскога књижевног језика*, Загреб 1963.
- Метјуз 1974, P. H. Matthews, *Morphology*, Cambridge University Press 1974.
- Милер 1951, Goerge Miller, *Language and Communication*, New York 1951.
- Приручна граматика, *Приручна граматика хрватскога књижевног језика*, Загреб 1979.
- Речник САНУ, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд.
- Сталнакер 1972, R. Stalnaker, *Pragmatics, Semantics of Natural Language*, ed. by D. Davidson, G. Harman, Dordrecht-Holland 1972, стр. 380—397.
- Стевановић М., *Савремени српскохрватски језик II*, Београд 1974.
- George L. Trager and Henry Lee Smith, *An Outline of English Structure*, American Council of Learned Societies 1956.
- Харис 1951, Zellig Harris, *Structural Linguistics*, Chicago 1951.
- Хил 1958, Archibald A. Hill, *Linguistic Structures*, New York 1958.
- Хокит 1958, Charles F. Hockett, *A Course in Modern Linguistics*, New York 1958.
- Чомски 1957, Noam Chomsky, *Syntactic Structures*, Mouton 1957.
- Чомски 1965, Noam Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, Massachusetts Institute of Technology Cambridge 1965.

Татјана Батистић